

EMEVİLER DÖNEMİNDE MİZAHİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Dr. Yusuf DOĞAN
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Emeviler döneminde fetihlerin artması ile birlikte ekonomik gelişme görüldü. Bu ekonomik gelişme, ülkeye siyasi, sosyal ve kültürel alanda bir takım değişiklikleri beraberinde getirdi. Ülkede genel olarak hayat standartı yükseldi. Hayat standartının yüksekliği dini hassasiyeti azaltarak eğlenceyle birlikte konfor ve lüksü de getirdi. Bu dönemde yönetime gelen bir kısım halifeler, valiler ve halkın bir kısmı da böyle bir hayatı tercih etti. Eğlence hayatı bütün sektörleri ile halifelerin ikametgahları ve benzeri yerlere hakim oldu. Bu mekanlarda mizah ustaları, nüktedanlar ve soytarılar halifeleri eğlendirdiler, onları güldürdüler. İdareciler bu şekilde mizahın gelişmesine katkıda bulundular. Bu dönemde mizahi ortamın oluşmasını sağlayan başka faktörler de olmuştur. Bunlar şöyle sıralanabilir: Muâviye ve Hz. Ali rekabeti, Arap Acem mücadelesi, mucün, eğitimsizlik, ahmaklık, asalaklık, cimrilik.

Anahtar Kelimeler: Emeviler, Mizah, Alay, Araplar, Eğlence

ABSTRACT

The Factors which Affected Humor at the Time of Umayyads

In the term of Umayyads, with the conquests the economical growth was seen in Islamic state. This growth brought economical, social and culturel alterations to the state. The standart of life increased generally. That standart decreased religious sensibility and brought comfort and luxury life. Some of the caliphs, governors and a part of people preferred that life. In this places, humorists and clowns made jokes and made laugh them. The amusement life with all sectors dominated caliphs's palaces and like these places. Thus especially Umayyad administrators conributed the growth of humor. In this term, there were another factors contributing atmosphere of humor. These are rivalry of Muawiya and Ali, rivalry of Arabs and non-Arabs (called mawali), uneducational, obscenity and taking religion lightly (called mucun), the foolishness, hangeroness (going of some people to wedding feast and banquet without invitation), the meanness.

Key words: Umayyads, Humor, Irony, Arabs, Amusement

GİRİŞ

İslam tarihinde Raşid Halifeler'den sonra Emeviler dönemi başladı. Bu dönem İslam tarihinde hadis, tefsir ve fıkıh gibi dini ilimler başta olmak üzere birçok ilim, kültür, felsefe, edebiyat ve sanatın ön çalışmalarının yapıldığı bir asır

oldu. Bunun birçok sebebi mevcut ise de zikre değer önemli katkı, Emevî halifelerine aittir.

Emevîler döneminde ondört kadar halife yönetime geldi. Bunların bir kısmı istenilen düzeyde başarı gösteremediler. Onların başarısızlıklarının birçok sebebi bulunmaktaydı. Bunların başında Emevîlerin yönetimlerinde Arap tarafgirliğini esas almaları, buna bağlı olarak mevâlî denen yabancı unsurlara karşı olumsuz tavırları gelmekteydi. Onlara karşı bu tavır, aralarında bir çekişme başlattı. Söz konusu bu çekişme aşağıda da zikredildiği gibi mizahı etkileyen faktörlerden birisi oldu. Bir diğer sebep ise halifelerin bir kısmının kendilerini eğlence hayatına vererek lüks ve konforlu bir hayata dalmaları; görkemli eğlence meclislerini sık sık düzenlemeleriydi. Böyle eğlence hayatı, mizah dahil bir çok sektörün gelişmesine ön ayak oldu. Bu eğlence ve gece meclisleri, mizahî sohbet ve fıkralarla süslendi. Yöneticilerin bu derece eğlenceye düşkünlükleri, mizahî ortamın yaygınlaşmasına zemin hazırladı.

Bu dönemde çok yoğun bir mizahî ortamın yaşandığını, dolayısıyla çok hacimli bir mizahî malzeme olduğunu farkettik. Bu durum bizi bu dönemle ilgili araştırmaya sevketti. Ancak konunun birkaç tez boyutunda olduğunu ve bir makaleye sığmayacağını gördük. Dolayısıyla konuyu Emevîler döneminde (nesir türünde) mizahı etkileyen faktörlerle sınırladık. Ancak yeri geldikçe kısa bilgilerle dönemin meşhur nüktedanlarına; ayrıca onların nükte, fıkrâ ve esprilerine de yer verdik.¹

Öncelikle, asıl konuya geçmeden önce Arap edebiyatında mizah için kullanılan kelimeler ve mizahın terim anlamını açıklığa kavuşturmak gerekir. Türkçe’de mizahı *mizah*, *şaka*, *güldürü*, *espri*, *komedî* gibi kelimeler ifade ederken, Arap edebiyatında genel olarak *fukâhe* terimi ifade etmektedir. Bundan başka *mizâh*, *muzâh*, *duâbe*, *hezl*, *nevâdir*, *latîfe*, *mulha*, *turfe*, *la’b*, gibi muhteva itibarıyla sınırları kesin belli olmayan terimler de kullanılmaktadır. *Fukâhe* dahil bu terimlerin her birinin kendine mahsus tarifi ve özellikleri olmasına rağmen birbirlerinin yerlerine kullanıldıkları da görülmektedir.² Mizahın terim anlamı ile ilgili birçok tarif olmasına karşın Erol Güngör daha teknik bir ifadeyle mizahı, *birtakım harekî (fiilî) ve kelâmî (sözlü) unsurların gülme reaksiyonu uyandıracak şekilde manalı bir organizasyona kavuşmasıyla meydana gelmesi*,³ şeklinde tarif eder. Bu tarifte de görüldüğü üzere mizahın sözlü ve fiilî özelliği ile birlikte insanı güldüren yönü ön plana çıkmaktadır.

Genel olarak bakıldığında mizah yapılırken bir takım tarzların kullanıldığı görülür. Arap edebiyatında da birçok mizah tarzı vardır. Bunlardan bir kısmı günümüz mizah tarzları ile örtüştüğü gibi o dönemin şartları içerisinde farklı kullanımlar da bulunmaktadır. Bunları şakalaşmak, kişinin kendi kendisi ile alay etmesi, taklit (kişileştirme), zıt kavramları kullanmak, hazırcevaplık ve zor durumdan

¹ Biz de *İkinci Abbâsî Dönemi’nde Mizah* (Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst., Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 2004) adlı çalışmamızda Emevîler dönemindeki mizaha kısaca değindik (s. 92-95). Bu çalışmadan bir kısım mizahı etkileyen faktörler, mizahi örnekler ve yorumlar açısından faydalandık.

² Riyâd Kuzayha, *el-Fukâhe ve’l-Dıhk*, el-Mektebetu’l-Asriyye, Beyrut, 1414/1994, s. 22-29; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 61-64.

³ Güngör, Erol, *Kelâmî Sahada Estetik Yapı Organizasyon*, Ötüken Yay., İstanbul, 1999, s. 23-24; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 28.

ustaca kurtulmak, kelimeleri tekrarlamak, aynıyla cevap vermek, bilgiçlik taslamak, edebî sanat ve kelimeleri kullanmak vb. olarak sıralayabiliriz.⁴ Aşağıda bir kısım fıka ve esprilerin anlaşılmasında bu tarzlara yeri geldikçe değinilmektedir.

Emevîler döneminde mizahı etkileyen faktörlerle ilgili anlatılan fıka, espri ve mizahi olayların tarihi gerçekliği üzerinde durulmamaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Emevîler dönemindeki mizah edebiyatını etkileyen faktörleri ele almaktadır. Bir kısım halifeler ve diğer şahıslarla ilgili verilen olumsuz değerlendirmeleri de tarihi gerçeklikten ziyade edebiyata yansıyan taraf olarak kabul edilmesinin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

Tarihin hangi döneminde olursa olsun herhangi bir olgunun meydana gelmesi, sebepsiz olamayacağından onun oluşmasını etkileyen çeşitli faktörler vardır. Bu faktörleri sadece tek bir sebebe bağlamak doğru olmaz. Bu olgulardan birisi olan mizah için de benzer bir durum geçerlidir. Mizahın meydana gelmesinde zaman, kültür ve inançlar gibi etkenlerin önemli katkısı vardır.⁵ Çünkü her döneme özgü siyasi, sosyal ve kültürel özelliklere bağlı olarak ön plana çıkan konular farklılık arz etmektedir. Emevîler dönemi bu özellikler açısından çok hareketli bir dönem olmuş ve bu duruma uygun olarak çok yoğun bir mizah yaşanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu yoğun mizahın yaşanmasını, gelişmesini ve böyle bir ortamın oluşmasını sağlayan birçok faktör olmuştur. Biz burada ön plana çıkan şu faktörleri ele aldık: *Yöneticiler*, *Muâviye ve Hz. Ali taraftarlığı*, *Arap Acem mücadelesi*, *eğitimsizlik*, *mucûn*⁶ gibi asıl; *ahmaklık*, *asalaklık* ve *cimrilik* gibi diğer sebeplerden kaynaklananlar. Bunları tek tek açıklayarak konuyu aydınlatmaya çalıştık.

1. Yöneticiler

Emevîler döneminde idari teşkilatta halife ve valilerle birlikte onlara yardımcı olan görevliler vardı. Ancak merkezde halifeler; eyalet ve şehirlerde valiler en yetkili konumdaydılar.⁷ Halife ve valilerin mizahî ortamın oluşmasında ve gelişmesinde önemli katkıları olmuştur.

Bu dönemde halifelerin yemeye aşım düşkünlükleri ve cimrilikleri⁸ mizah konusu olmuştur. Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) yemeye düşkünlüğü ve yemekte cimriliği ile;⁹ Süleymân b. Abdilmelik (ö. 99/717) ise yemeye çok düşkünlüğü ile tanınmıştır. Onun yemek yerken elbisesinin yenlerine kadar yağa bulaştığı görülmüştür.¹⁰ Ancak Yezîd b. Abdilmelik'ten (ö. 101/720) sonra devletin

⁴ Mizah tarzları hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Kuzayha, *Fukâhe*, s. 248-323; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 72-90.

⁵ Nesin, Aziz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı*, İstanbul, 1973, Akbaba Yay., s. 27, 29; Eco, Umberto, *Ortaçağı Düşlemek*, çev. Şaban Karadeniz, İstanbul, 1997, Can Yay., s. 93; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 29.

⁶ *Mucûn* kelimesinin anlamı, mizahı etkileyen faktörlerden *Mucûn* başlığı altında açıklanmıştır.

⁷ Yiğit, İsmail, "Emevîler, I. Siyasî Tarih, II. Medeniyet Tarihi", *DİA*, XI, İstanbul, 1995, s. 95.

⁸ Aşağıda cimriliği genel olarak mizahı etkileyen bir faktör olarak ele aldık.

⁹ İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Duveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, t.y., s. 107-108. Ayrıca bkz.: Koyuncu, Mevlüt, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*, Beyan Yay., İstanbul, 1997, s. 75.

¹⁰ İbn Tiktaka, *Fahrî*, s. 128. Ayrıca bkz.: Koyuncu, *Saray Hayatı*, s. 129. Rivayetlerde Süleyman b. Abdilmelik'in bir oturuşta birden fazla kuzu, onlarca nar ve tas tas kuru üzüm yediği anlatılmaktadır (Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Eser Neşr., İstanbul, 1381/1952, s. 226). Ramazan Altınay onun

başına gelen Hişâm b. Abdilmelik (ö. 125/743) sefî gibi eğlence hayatına dalmamış, devlet işlerine ciddiyetle eğilmiştir. Özellikle de israfı yasaklaması sebebiyle cimrilikle itham edilmiştir.¹¹

Bu dönemde fetihlerle ulaşılan zenginliğe paralel olarak refah ve konforla birlikte eğlence¹² halifelerin ikametgahlarına hakim oldu.¹³ Bu mekanlarda gece sohbetleri ile birlikte mizahî hikâyeler ve fıkralar, bu meclislerin çerezleri oldu. Bundan dolayı yöneticiler, güldürü ustaları ve nüktedanları ikametgahlarına davet ettiler.¹⁴ Onların böyle bir hayat yaşamasında Bizans ve Sasanîlerin de büyük ölçüde etkileri oldu. Zira Emevîlerin kurucusu Muâviye, uzun süre Şam valiliği yapması sebebiyle bu iki medeniyetin kültürüne vakıftı. Bunun sonucu modern yaşantının ilk tezahürü olarak İstanbul'daki bir sarayın benzeri niteliğinde bir kasr yaptırdı.¹⁵ Muâviye bu kasrda rahatlamak için sabah namazından sonra küssacının anlattığı hikâyeleri dinlerdi.¹⁶

Halifeler kasrlarında mizahî sohbetlerin de yer aldığı eğlencede kendilerine İran hükümdarlarını örnek almışlardır. Zira bir kısım İran hükümdarları eğlenceyi perde arkasından izlemişlerdir. Sırası ile onların bu adetini Muâviye, Yezîd b. Muâviye (ö. 64/683), Mervân b. el-Hakem (ö. 64-65/684-685), Abdülmelik b. Mervan (ö. 86/705) gibi halifeler uygulamıştır. Ancak daha sonra Yezîd b. Abdilmelik bu perdeyi kaldırarak nedimlerinin kendisi ile beraber oturmalarına ve şakalaşmalarına müsaade etmiş; bunun sonucunda da o ilk defa şaka ile yüzüne sövülen halife olmuştur.¹⁷

Emevî halifeleri, eğlence hayatını sadece kendi kasrlarında değil, bu mekanların dışına da yayma siyaseti izlemiş olabilirler. Onların Hicaz bölgesini siyaset-

→ →

oburluğu ile ilgili bu rivayetlerde abartı olduğu görüşündedir (*Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara Okulu, Ankara, 2006, s. 285-286). Her ne kadar bu rivayetlerde abartı olsa da onun mizaha konu olacak kadar çok yediği ve obur olduğu gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır.

¹¹ Koyuncu, *Saray Hayatı*, s. 145-146.

¹² Ferit Öngören eğlence ve hoşgörü ortamından faydalanılarak mizahın ortaya çıktığını ve gelişimini sürdürdüğünü ileri sürmüştür. (Ferit Öngören, *Türk Mizahı ve Hicvi*, Ankara, 1983, İş Bankası Yay., s. 11-17; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 45.) Eğlencenin mizahın ortaya çıkışında önemli bir faktör olduğu bir gerçektir. Ancak onun ortaya çıkışını sadece eğlence ve hoşgörüye bağlamak yanlış olsa gerekir. Zira insanın yaratılıştan getirdiği gülme ihtiyacı başta olmak üzere onu etkileyen birçok faktör vardır.

¹³ Muruvve, Yusuf Ahmed, *Nevâdiru Alâmi'l-Fukâhe*, Dâru'z-Zehrâ, Beyrut, 1412/1991, s. 15-16; Yiğit, agmd, *DİA*, XI, 101; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 91.

¹⁴ Muruvve, *Nevâdir*, s. 15-16; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 91.

¹⁵ Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I, İFAV, İstanbul, 1995, s. 415.

¹⁶ Koyuncu, *Saray Hayatı*, s. 83; Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 152-153.

¹⁷ el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Tâc fi Ahlâkı'l-Mulûk*, thk. Ahmed Zekî Bâşâ, el-Matbaatu'l-Emîriyye, Kahire, 1322/1914, s. 28-32. Ayrıca bkz.: Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 92. İsmail Hakkı Atçeken *Hişâm b. Abdilmelik* adlı çalışmasında Câhiz'in Emevî halifelerinin İran krallarını örnek alarak perde arkasından eğlence izlemeleri hakkındaki rivayetinin başka kaynaklarca desteklenmesi sebebiyle ihtiyatla karşılanması gerektiğini ve bir kısım araştırmalarda da tenkide tabi tutulduğunu ifade etmektedir (İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001, s. 236). Ancak eğlence hayatı konusunda Abbasîlerin Emevîlerden geri kalmaması, es-Seffâh başta olmak üzere onların da İran hükümdarlarını örnek alarak eğlenmeleri, (el-Hüseyn b. Ali el-Mesûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, t.y., s. 279; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (DGBİT)*, III, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, s. 60; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 95, 137), Emevîlerden başlayarak bu geleneğin devam ettiğini göstermektedir.

ten uzaklaştırmak için Mekke ve Medine'ye bol para göndermeleri de bu siyasetin delili sayılabilir.¹⁸ Hilafet merkezinden gelen para ile bir kısım insanlar arasında, konforlu ve eğlenceli bir hayat başladı. Bunun sonucu eğlenceye düşkün, para kazanmayı kendisine amaç edinen ve çoğu mevâlî olan güldürü ustalarının ortaya çıkması gecikmedi. Bunlar arasında Muzebed, Eş'ab (ö. 154/771), Ebu'l-Hâris Cumeyn gibileri vardı.¹⁹ Böylece Emevîler, hem hanedanlarının zevk ve sefaya dalmalarına, hem de çevrelerinde eğlencenin yaygınlaşmasına önderlik ettiler.²⁰ Yukarıda da ifade edildiği gibi daha sonra bu nüktedanları kasrlarına davet ederek eğlendiler. Nüktedanlar da onların bu isteklerini karşılamak, yani onları güldürmek ve eğlendirmek için ne yapılması gerektiğini öğrendiler. Böylece arz talep meselesi olarak nüktedanlar yetişti. Bu işi meslek haline getirdiler.²¹ Aşağıda halifelerin yanında yer alan mizah ustaları zikredilmiştir.

Emevî halifelerinin bir kısmının şaka ve mizaha meyyal mizaca sahip olmaları da mizahın gelişmesinde önemli bir etken olmuştur.²² Bu halifelerden ilki olan Muâviye b. Ebî Süfyân aynı zamanda dahiliği, belağatı ve fasih konuşmasıyla da tanındığı için yapılan sohbet ve konuşmalarda esprili, nükteli ve şakacı cevaplar vermiştir.²³ O el-Ahnef b. Kays, (ö. 67/686-687),²⁴ Şerik b. el-Aver (ö. 67/686)²⁵ ve halktan birçok kimse ile şakalaşmıştır. Şu olay onun şakacılığı ve nüktedanlığını gösterir: Rebia b. Hasan Yerbuî isminde bir emirin ev yapmak için yardım olarak on iki bin direk gönderilmesi talebini içeren bir mektubu Muâviye'ye takdim edilir. Muâviye (bu kadar fazla direk talebini görünce şaşırır ve) bu mektubun altına (şu esprili cevabı) yazar: "*Basra'da bir ev mi, yoksa evine Basra'yı mı yapacaksın?*"²⁶ Yine bir adam Muâviye'nin kapıcısının yanına gelir ve Muâviye'ye, "*Anne-baba bir kardeşin geldi*" demesini söyler. Muâviye, "*Onu tanımıyorum; izin ver de içeri girsin!*" der. İçeri girince aralarında şu konuşma geçer:

¹⁸ Muâviye ve oğlu Yezid böyle bir siyaset yürütmekteydiler. Kureyş eşrafından sahâbî Abdullah b. Cafer'e (ö. 180/700) eğlence hayatını sürdürmesi, özellikle müzik konusundaki çalışmaları ve gayretleri sebebiyle çok para göndermekteydiler. Çünkü Abdullah b. Cafer, eğlence ve müzikle uğraşanlara çok para dağıtmakta; böylece bu finansmanın dağıtılmasında aracı olmaktadır (İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Târihi'l-Umem ve'l-Mulûk*, IV, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1412/1992, s. 216-219; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, IX, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul, 1995, s. 59-60. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 410-411).

¹⁹ Muruvve, *Nevâdir*, s. 15-16; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 92; Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 232.

²⁰ Aycan, İrfan, "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *AÜİFD*, sayı 38, Ankara, 1998, s. 155.

²¹ el-Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali b. Temîm el-Ensârî, *Cemu'l-Cevâhir fi'l-Mulah ve'n-Nevâdir*, thk. Ruhâb Hıdır Akkâvî, Dâru'l-Menâhil, Beyrut, 1413/1993, s. 88-92. Anca bkz.: Kuzayha, *Fukâhe*, s. 188-189.

²² Kuzayha, *Fukâhe*, s. 144; Ürün, Kazım, "Abbâsî Dönemi Edebiyatında Nükteye Genel Bir Bakış", *SÜFEFED*, sayı 12, Konya, 1998, s. 94; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 92.

²³ Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed en-Nisâbüri, *Simâru'l-Kulûb fi'l-Mudâf ve'l-Mensûb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Meârif, Kahire, t.y., s. 88; İbn Tiktaka, *Fahrî*, s. 104-105. Mesûdî de onun letâiflerinden bahseder. Mesûdî, *Murûc*, III, 59.

²⁴ İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâiz-Zemân*, II, neşr. İhsân Abbâs, Dâru Sader, Beyrut, 1398/1978, s. 500, 503-505.

²⁵ Ma'rûf, Nâyif Mahmûd, *Tarâif ve Nevâdir min Uyûni't-Turâsi'l-Arabî*, I, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1412/1992, s. 19.

²⁶ Parlak, Nizamettin, "Emevîler Döneminde Sanat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, İlahiyât Yay., Ankara, 2003, s. 96.

-Nereden kardeş oluyorum?

-Adem ile Havvâ'dan.

-Ona bir dirhem verin!

-Anne-baba bir kardeşine bir dirhem mi veriyorsun!

- Adem ile Havva'dan olan her kardeşime bir dirhem verecek olsaydım sana bu kadar da düşmezdi!²⁷

Muâviye'den sonra yönetime gelen Yezîd b. Muâviye eğlenceye, içkiye ve mizaha düşkün birisiydi. O eğlence meclislerinde şaklabanlık yapan *Ebû Kays* künyeli bir maymunu bulundurur; onu yanından ayırmaz ve özel elbiseler giydirerek içki meclislerine götürürdü.²⁸ Onun eğlenceye düşkünlüğünü, Medine'den kendisinin yanına gelen tabîinden bir grup genç şöyle anlatır: "Bizler, dinle alakası olmayan bir adamın yanından geliyoruz. Bu kimse şarap içiyor, tambur çalıyor, huzurunda cariyelerle şarkı söylüyor, köpeklerle oynuyor, geceleri ise yaramaz kimselerle sohbet yapıyor."²⁹ Emevîler dönemi mizahı hakkında önemli değerlendirmeleri bulunan Riyâd Kuzayha³⁰ da Yezîd'den sonra mizahın resmen gösteri sanatı haline dönüştüğü tespitinde bulunmaktadır.³¹

Abdûlmelik b. Mervân, gençliği³² ve halifelığının ilk yıllarında eğlence ve şakaya ilgi göstermemiştir. Bu ciddi tutum, beklenmedik bir şekilde mizahî bir görüntüye dönüşmüştür. Bundan sonra geceleri kasrında eğlenceye devam etmiş, içki sofraları kurulmuş; edebiyatçılar ve şâirler bu sohbetlere iştirak etmişler.³³ O nüktedanlığı ile meşhur eş-Şa'bi'yi (ö. 103/721) kendisine nedim yapmış,³⁴ diğer güzide şahsiyetler ile de ilmî, edebî ve özel sohbetler düzenlemiştir.³⁵

²⁷ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-Ezkiyâ*, s. 12, www.alsakher.com.

²⁸ Mesûdî, *Murûc*, III, 77; İbn Tiktaka, *Fahrî*, s. 113. Yezîd bu maymunu atlarla yarıştırdı. Ona çok düşkünlüğünden dolayı Yezîd'e Ebu'l-kurûd künyesi takılmıştı. Mesûdî, *Murûc*, III, 77; el-Âbî, el-Vezîr el-Kâtib Ebû Saïd Mansur b. el-Hüseyn, *Nesru'd-Durr*, s. 234, www.almeshkat.net. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 442, 446.

²⁹ el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ, *Ensâbu'l-Esrâf*, V, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, Beyrut, 1417/1996, s. 337, 338, 352-353. Ünal Kılıç Yezîd b. Muâviye ile ilgili müstakil bir çalışma yapmıştır (*Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye*, Kayhan Yay., İstanbul, 2001). Kılıç'ın tespitlerine göre Yezîd'in içki içip eğlenceye daldığına dair iddialar sadece muhalifler tarafından ifade edilmeyip, benzer şekilde muhalif olmayan kimselerde de dile getirilmiştir (Kılıç, age, 397-404).

³⁰ Riyâd Kuzayha telif ettiği *el-Fukâhe ve'd-Dıhk* adlı çalışmasında Emevî mizahına önemli bir yer ayırmaktadır. Biz de bu çalışmadan mizahı etkileyen faktörler, mizah tarzları ve mizah ustaları vb. konulardan istifade ettik.

³¹ Kuzayha, *Fukâhe*, s. 146.

³² Muâviye, Abdûlmelik b. Mervân'ı daha onbeş yaşında iken Medine valiliğine atamıştı. Medine'nin sayılı fakihlerinden kabul edilmişti. Halifelüğünden önce çokça ibadetle meşgul olduğu için kendisine "Câmi güvercini" denmişti. Daha geniş bilgi için bkz.: Ebû Ali el-Muhassan b. Ali et-Tenûhî, *el-Ferec Ba'de's-Sidde*, I, Dâru Sâder, Beyrut, 1398/1978, s. 204; el-Belâzürî, *Ensâb*, VII, s. 203, 293 vd. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 394.

³³ Koyuncu, *Saray Hayatı*, s. 119. Kaynaklarda onun çok gülen birisi olduğundan bahsedilir. Mesûdî, *Murûc*, III, 172.

³⁴ Kendisi ve nüktedanlığı ile hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Mesûdî, *Murûc*, III, 100; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 12-15; Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, III, Dâru'l-ilm, Beyrut, 1992, 251. Ayrıca bkz.: Kuzayha, *Fukâhe*, s. 174; Nizamettin Parlak, aqm, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, s. 93; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001, s. 111.

³⁵ Aycan, İrfan —Sançam, İbrahim, *Emevîler, Diyanet Vakfı Yay.*, Ankara, 1993, s. 126.

Aynı zamanda güldürü ustası ve şarkıcı köle Budeyh el-Melîh³⁶ onu sıkıntılı günlerinde güldürmüş ve eğlendirmiştir.³⁷ Hatta onun eğlenceye, mizaha yönelmesinin köle Budeyh'le arasında geçen şu olaydan sonra olduğu da söylenmektedir: Bir gün Abdullah b. Cafer, halife Abdülmelik b. Mervân'ın huzuruna gelip de onu çok stresli bulunca, sebebini sordu. O da bu gece siyatik hastalığının kendisini çok rahatsız ettiğini söyledi. O da kölesi Budeyh'in iyi masaj yaptığını söyleyince halife de Budeyh'in getirtilmesini emretti. Budeyh gelince bir taraftan elleriyle halifenin ayaklarına masaj yaptı, diğer taraftan halifenin hiç duymadığı (esprili, nükteli) sözler söylemeye başladı. Böylece o gece anlatılan espri ve fıkralara çok güldü ve rahatladı.³⁸ Artık bundan sonra Abdülmelik'in Budeyh'in başını çektiği nedimleri ile eğlendiği bir meclisi oldu. Onlarla beraber boş vakitlerini geçirir, eğlenir ve böylece dinlenirdi.³⁹

Abdülmelik b. Mervan zaman zaman başkalarını alaya almış,⁴⁰ ancak kendisi de alaya maruz kalmıştır. Şu olayda açıkça, alay etmek istediği şarkıcı kadın tarafından alay konusu olmuştur: Besîne isminde bir kadın Abdülmelik b. Mervan'ın huzuruna gelir. Halife ona şöyle sorar:

-*Sen (Şair) Cemil'in Besine'si misin?*⁴¹

-*Ey müminlerin emiri! Evet.*

-*Şair Cemil sende ne gördü ki dünyadaki kadınlar içinde seni dilinden düşürmüyor?*

-*Dünyadaki onca erkek arasından seni halife olarak seçen insanlar, sende ne özellik görmüşlerse onu.* Halife bu cevaba bundan önce hiç gülmediği kadar gülmüştür.⁴² Abdülmelik b. Mervan daldığı zevk ve eğlence hayatına uygun şöyle nükteli söz söylemiştir: "*Cariyeyi zevk için alan Berberi alsın, çocuk için alan İranlı alsın, hizmet için alan da Rum alsın*" derdi.⁴³

Abdülmelik'den sonra hilafete gelen Velid b. Abdülmelik'in (ö. 96/715) devraldığı devlet idaresi, içeride ve dışarıda çok fazla problemlili olmayan, refah seviyesinin yükseldiği, edebiyat ve sanatın yoğunlaştığı bir dönemdi. Halife kasrında ise bu doymuşluğun zevki çıkarılıyordu.⁴⁴ Velid dönemin ediplerini yanına alarak hoş sohbetler yapar, eğlenir ve mizahî ortamlar oluştururdu. Velid bir defasında

³⁶ Budeyh'le ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, XV, thk. Abdülemîr Ali Mehennâ-Semîr Yûsuf Câbir, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995, s. 169-173.

³⁷ Belâzürî, *Ensâb*, VII, 233. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 395.

³⁸ el-Ebşîhî, Şihâbüddîn Muhammed, *el-Mustatref fi Kulli Fennin Mustazref*, Muessesetu İzziddîn, Beyrût, 1411/1991, s. 756. Ayrıca bkz.: Kuzayha, *Fukâhe*, s. 148.

³⁹ İsfehânî, *Eğânî*, XV, 169-170.

⁴⁰ Huseyin, es-Seyyid Abdulhalîm Muhammed, *es-Suhriyye fi Edebi'l-Câhiz*, ed-Dâru'l-Cemâhiriyye, Libya, 1988, s. 71.

⁴¹ Şâir Cemil ve Besîne Uzre kabilesindendi. Cemil küçük yaşta Besîne'ye aşık oldu. Ailesinden Besîne'yi istedi, ancak vermediler. İkisi de gizli gizli buluşurlardı. Cemil bu yüzden Besîne'ye aşk şiirleri yazdı. Bundan dolayı da halk arasında *Besîne'nin Aşığı* olarak meşhur oldu. İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 366-371; Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, I, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1491/1989, s. 397-398.

⁴² İbnu'l-Cevzî, *Kadınlar Kitabı (Ahbâru'n-Nisâ)*, çev. Yusuf Ziyaoğlu, İstanbul, 2000, s. 43-44. Ayrıca bkz.: Kuzayha, *Fukâhe*, s. 148.

⁴³ İbnu'l-Cevzî, *Kadınlar*, s. 15.

⁴⁴ Aycan, İrfan, "Emeviler Döneminde Musiki", *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara, 2003, s. 128.

Mekke'ye geldi, sonra da Taif'e geçmek istedi. Ona rehber olarak Ömer b. Ebî Rebîa'yı önermişlerdi. Velîd, yolculuk esnasında Ömer'in sırtındaki bir ısırık izini soruyor o da anlatıyordu. Velîd, anlatılanlardan çok keyiflenmiş ve gülmüştü. Velîd'e Ömer'in kendisini ne ile güldürdüğünü sorduklarında, hep mizahî sohbetler yaptıklarını anlatmıştı.⁴⁵

Süleyman b. Abdülmelik de sefahate ve eğlenceye dalmış halifelerdendi. Onun zamanında kasrdaki sohbetlerin konusunu obur olması sebebiyle ziyafetler ve kadınlar teşkil ediyor; kadınlarla alem yaparak şaşaalı bir hayat sürüyordu.⁴⁶ Yukarıda geçtiği gibi yemeğe düşkünlüğü alay konusu yapılırdı. Bir gün Süleyman b. Abdülmelik falûzec⁴⁷ tatlısı yerken bir bedevî geldi ve ona şöyle dedi: "Ey bedevî! Sofraya yaklaş ye, bu tatlı beyni büyütür (zekayı artırır)" dedi. Bedevî ise kafayı büyüteceği şeklinde yanlış anlayarak şöyle dedi: "Eğer durum senin dediğin gibi olsaydı şu anda kafan katır kafası kadar olurdu!"⁴⁸

Raşid Halifelerin beşincisi sayılan Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/720) mizaha karşı olumsuz tavır takınmış ve iyi bir müslüman olarak takva hayatını seçmiştir. Şu sözleri ile seviyesiz mizaha karşı çıkmıştır: "Mizahtan kaçının, zira o insanda kine sebep olan bir ahmaklıktır."⁴⁹ Onun döneminde eğlence ve safahat hayatına son verilmiştir.⁵⁰

Ömer b. Abdülazîz'den sonra mizaha ve eğlenceye düşkünlüğü ile tanınan Yezîd b. Abdülmelik hilafete gelmiştir. Ancak, onun gibi devleti yönetemeyerek kısa süre sonra kendisini eğlence hayatına vermiştir. Böyle bir hayat yaşamasında Habbâbe ve Sellâme isminde iki şarkıcının büyük etkisi olmuştur.⁵¹ Artık eğlence meclislerinde kendisini şarkı dinlemeye vermiş;⁵² bu meclislerde eğlenmek için meşhur nüktedan Eş'ab'ı da Medine'den getirtmiş,⁵³ *Zarîfu'l-İrâk*

⁴⁵ Aycan, İrfan, agm, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, s. 128.

⁴⁶ *DGBİT*, II, 400

⁴⁷ Farklı yapılaş tarifleri olsa da bal, un ve yağla yapılan meşhur tatlıya *fâlûzec* denmekteydi. el-Akfehîsî, Şihâbeddîn, *Oburlar ve Asalıklar*, terc. Savaş Kocabaş, Şule Yay., İstanbul, 2001, s. 41-42. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 291-292.

⁴⁸ Ma'rûf, *Tarâif*, II, 253.

⁴⁹ el-Meydânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed, *Mecmeu'l-Emsâl*, II, tahk. Naîm Hüseyin Zerzûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988, 339; Nuveyrî, Şihâbeddîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, IV, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire, t.y., s. 73. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 472. Riyâd Kuzayha, Ömer b. Abdülazîz'in şâir Küseyyir Azze'ye (ö. 105/728) oldukça kısa boylu olduğu için: "Başını eğ, tavana degecek!" şeklinde şaka yaptığını aktarır (Kuzayha, *Fukâhe*, s. 161-162). Ancak verdiği kaynaktaki şakayı yapan şahıs Ömer b. Abdülazîz değil, babası Abdülazîz b. Mervân'dır (ö. 86/705). İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 113.

⁵⁰ Ömer b. Abdülazîz eğlenceye karşı çıkmıştır. İnce ruhluluğu ve gerçek sanat gayesiyle müziğe ilgi duymuş, ilk beste yapan Emevî halifesi olmuş, ancak sefih eğlence hayatına dalmamıştır. Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 397-400.

⁵¹ Meydânî, *Emsâl*, II, 300-301; Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheratu'l-Emsâl*, II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988, s. 224. Ayrıca bkz.: *DGBİT*, II, 417; Aycan-Sarıçam, *Emeviler*, s. 76-77.

⁵² Mesûdî, *Murûc*, III, 225-226.

⁵³ Belâzürî, *Ensâb*, IX, 158; İsfehânî, *Eğânî*, XIX, 171-172, 186; Nuveyrî, *Nihâye*, IV, 33-34. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 473. Eş'ab'ı kısaca tanıyalım: Hicrî 9. yılda doğan Eş'ab'ın asıl adı Şuayb b. Cubeyr ve künyesi Ebu'l-A'lâ'dır. Yukarıda da ifade edildiği gibi mizah ustalığı ile Emevî kasnının vazgeçilmez güldürü ustalarından biri olmuştur. (Nuveyrî, *Nihâye*, IV, 29-30. Ayrıca bkz.: Franz Rosenthal, *Erken İslam'da Mizah*, çev. Ahmet Arslan, İris Yay., s. 42-43; Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 488-489). Eş'ab insanları güldürmek için birçok mizah tekniği kullanmıştır (el-Husri, *Mulah*, 90. Ayrıca bkz.: el-Akkâd, *Cuhâ ed-Dâhik el-Mudhik*, Dâru'l-

(Irak'ın Nüktedanı) adıyla meşhur nüktedan Şurâa b. ez-Zendebûz⁵⁴ ve Zübâle ismindeki soytarıyı da yanında bulundurmıştır.⁵⁵

Hişâm b. Abdilmelik, Emevî halifeleri içerisinde yirmi yıl kadar en uzun iktidarda kalan halifeydi. Onun yönetimi esnasında en büyük kusuru servet toplama hırsıydı. Devleti, gelir getiren bir çiftlik addediyordu. Valileri, ona mümkün olduğu kadar çok vergi göndermek zorundaydılar. Onların bu paraları toplamak için başvurdukları usullere kayıtsız kalıyordu.⁵⁶ Bu kadar hırslı ve tamahkar olan halifenin cimriliği edebî eserlere kadar yansımıştır.⁵⁷ İsmail Hakkı Atçeken Hişâm'ın cimri tanınmasının devlette uyguladığı sıkı ekonomik programa bağlı olduğunu ve cimriliği ile ilgili metinlerin Emevîlere düşmanlığı ile bilinen kaynaklardan nakledilen bilgiler olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸ Ancak Hişâm'ın dünya lezzetleri içerisinde en fazla mizahî sohbetlerden tat aldığı da kaynaklarda yer almıştır.⁵⁹

Hişâm'la ilgili olarak traji-komik olaylar da anlatılmaktadır. Hişâm gittikçe fazlalaşan muhanneslerin (erseliklerin) sayısını öğrenmek için bir valiye mektup yazar. Vali mektubu yanlış anlar (veya mektupta geçen “ahsı (أَحْسَى)” fiilindeki bir harfin üzerine sehven bir nokta düşer ve anlamını değiştirir). Mektupta geçen “Sizin tarafınızda olan muhanneslerin sayısını bildir” cümlesindeki “sayısını bildir” anlamına gelen “ahsı (أَحْسَى)” fiilini, “hayalarını kes (أَحْسَى)” şeklinde anlar. Sonunda vali emri yerine getirir ve muhanneslerin ifadesine göre, bu şahıslar (dan bir kısmı) erkekliklerini kaybederler.⁶⁰

Hişâm b. Abdilmelik'ten sonra devletin başına geçen II. Velîd b. Yezîd b. Abdilmelik (ö. 126/744) de kendisini eğlence hayatına vererek devlet işleri ile ilgilenmemiştir. İçki meclisleri düzenleyerek sefih bir hayat sürmüştür.⁶¹ İbn

→ →

Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1379/1969, s. 14; Hüseyin, *Suhriyye*, s. 7; Kuzayha, *Fukâhe*, s. 181). Eş'ab'ın tamahkarlığı ile ilgili (Meydânî, *Emsâl*, II, 550-551; Askerî, *Cemhera*, II, 25; el-Husrî, *Mulah*, s. 90; Zirikî, *A'lâm*, I, 332) ve başka birçok fıkrâ kaynaklarda geçmektedir. Nasreddin Hoca'ya nispet edilen *kazan doğurdu* fıkrası aslında *dînar doğurdu* şeklinde Eş'ab için de anlatılmaktadır. (Nuveyrî, *Nihâye*, IV, 27; Muhammed b. Şâkir Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, I, Beyrut, tsz., 198-199; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, VII, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, t.y, s. 43-44; Ma'rûf, *Tarâif*, I, 228) Özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemi ilim, kültür, dil ve edebiyat alanlarında Arap edebiyatının büyük etkisi altında olduğu bilinmektedir. Zira birçok medresenin eğitim dili Arapçaydı. Dolayısıyla Arap edebiyatı ve kültürü Türk toplumuna intikal etti. Bunlar içerisinde Eş'ab gibi Arap nüktedanlara ait fıkraların yer alması ve Nasreddin Hoca gibi Türk nüktedanlara nispet edilmesi gayet doğaldır.

⁵⁴ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, thk. Ahmed Emîn - İbrâhîm el-Elbyârî, Abdusselâm M. Hârûn, Kahire, 1949, s. 415-416; Mesûdî, *Murûc*, III, 226-227; İsfehânî, *Eğânî*, VII, 49; Seâlîbî, *Simâr*, s. 238, 515; Belâzürî, *Ensâb*, IX, 152.

⁵⁵ Belâzürî, *Ensâb*, IX, 163. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 473.

⁵⁶ *DGBİT*, II, 425.

⁵⁷ İbn Abdîrabbih, *İkd*, VI, 178. Ayrıca bkz.: Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 81.

⁵⁸ Atçeken, *Hişâm*, s. 243-244. Aşağıda mizahı etkileyen faktörlerden *cimrilik* başlığı altında onun cimriliği ve tamahkarlığı ile ilgili fıkralara yer verilmiştir. 243.

⁵⁹ Nuveyrî, *Nihâye*, IV, 2; Suyûtî, *Târih*, s. 230. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 472-473.

⁶⁰ Câhiz, *Kitâbu'l-Hayavân*, I, neşr. Abdusselâm M. Hârûn, Mısır, 1384-89/1964-69, s. 121-122; İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-Hamkâ ve'l-Muğaffelîn*, Beyrut, 1405/1985, s. 73. Benzer bir olay Emevî halifesi Süleyman b. Abdilmelik (Âbî, *Nesru'd-Durr*, s. 496) ve Abbâsî halifesi el-Mütevekkil için de anlatılmaktadır. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, I, neşr. M. Ş. Yalıtıkaya-R. Bilge, İstanbul, 1360/1941, 273. Ayrıca bkz.: Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 112.

⁶¹ *DGBİT*, II, 426-427; Koyuncu, *Saray Hayatı*, s. 147-150.

Süreyç (ö. 98/716), Garîd (ö. 95/714) ve İbn Âişe (ö. 100/718) gibi müzisyen şarkıcılar onu eğlendirmiştir.⁶² Ayrıca meşhur nüktedan ve mizah ustası Eş'ab da bu meclislerde yaptığı espri ve şaklabanlıklarla II. Velîd'i güldürmüştür.⁶³ Velîd bu yaşantısı ve tutarsız tavırları ile herkesin düşmanlığını kazanarak Emevîlerin sonunu hızlandıran halifelerden birisi olmuştur.⁶⁴

O dönemin önemli idarecilerinin bir kısmı da valilerdi. Zira onlar halifelerden sonra en yetkili otorite konumundaydılar. Onların bir kısmı da halifeler gibi nüktedanlığı ile tanınmışlar ve şaka dahil eğlence hayatının her türlü zevkini tatmışlardır. Bunlardan halife Abdümelik zamanında Medine valiliği yapan Hz. Osman'ın (ö. 35/656) oğlu Ebân (ö. 105/723),⁶⁵ şakacılığı ve nüktedanlığı ile tanınmıştır.⁶⁶ Aynı zamanda espri anlatma yeteneği de vardı. Bir defasında Ziyâd en-Nebatî ismindeki bir şahsın ayın harfini telaffuz edememesi ile ilgili fıkrayı anlattı.⁶⁷ Onun Eş'ab'la birlikte bir bedevîye düzenlediği şaka tam bir komedi olarak kabul edilebilir.⁶⁸

Kufe ve Basra valiliği yapmış olan Bişr b. Mervân (ö. 75/694)⁶⁹ da şiir, gece sohbetleri, müzik, mizah, içki vb. eğlenceye düşkün bir vali olarak tanınmıştır. O Şa'bî ve Ravh b. Zinbâ ismindeki nüktedanlarla neşeli saatler geçirmiştir.⁷⁰ Onun nüktedan İbn Abdel ile şakalaşmasından da bahsedilmiştir.⁷¹

Basra valiliği yapan Bilâl b. Ebî Burde (ö. 126/744), şaka yapmayı ve mizahı oldukça seven birisiydi.⁷² Bir keresinde şakalaşmak için bir deliyi hapisten çıkarmıştı.⁷³ Şair Ferez dak (ö. 114/732) ve nüktedan Hamza b. Bîd (ö. 116/734) ile şakalaştığı rivayet edilmiştir. Hamza zaman zaman Bilâl'in huzuru-na gider ve onun yaptığı ağır şakaları kaldırılabirdi.⁷⁴

Emevîlerin Zâlim lakaplı meşhur valisi Haccâc'dan bahsetmeden geçmemek gerekir. Câhiz Haccâc'ın şakacı bir tabiata sahip olduğunu ve ailesi ile şakalaştığını şu rivayetinde belirtir: Bir gün Haccâc'a: "Emir ailesi ile şakalaşır mı?" diye sorduklarında o da: "Beni sadece (zulüm yapan) bir şeytan olarak görü-

⁶² Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 87.

⁶³ Belâzürî, *Ensâb*, IX, 158, 159; İsfehânî, *Eğânî*, VII, 56. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 406.

⁶⁴ *DGBİT*, II, 427.

⁶⁵ Polat, Selahattin, "Ebân b. Osman b. Affân", *DİA*, X, İstanbul, 1994, s. 66.

⁶⁶ İsfehânî, *Eğânî*, XIX, 188-189; Nüveyrî, *Nihâye*, IV, 34; Zınlî, *A'lâm*, I, 27. İbn Abdірabbih Ebân b. Osman'ı ahmaklardan saymıştır. Bu durum aşağıda mizah etkileyen faktörlerden *ahmaklık*'ta izah edilmiştir.

⁶⁷ Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, Dâru l-hyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1414/1993, s. 563.

⁶⁸ İsfehânî, *Eğânî*, XIX, 176-177; Nuveyrî, *Nihâye*, IV, 34-36. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 474-476.

⁶⁹ Özeydin, Abdülkerim, "Bişr b. Mervân", *DİA*, VI, İstanbul, 1992, s. 222-223.

⁷⁰ Belâzürî, *Ensâb*, VI, 312, 318, 326; İbn Abdірabbih, *İkd*, VI, 7; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 117-119. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 391.

⁷¹ Husrî, *Mulah*, s. 128.

⁷² Bilâl b. Ebî Burde'nin şakalaşmaları için bkz.: İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, thk. Yûsuf Ali Tavîl, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1985, s. 438; Belâzürî, *Ensâb*, IX, 50-51; et-Tevhîdî, Ebû Hayân, *el-İmtâ ve'l-Muâne*, s. 406, 412 www.almeshkat.net/books; Âbî, *Nesru'd-Durr*, s. 192, 203, 222. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 433, 474.

⁷³ Âbî, *Nesru'd-Durr*, s. 300. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 474.

⁷⁴ Belâzürî, *Ensâb*, VI, 311-331. Ayrıca bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 474.

yorsunuz. Keşke beni onlardan birisinin ayağını öperken görseydiniz!”⁷⁵ der. Haccâc mizâhî mizacını Abdülmelik b. Mervân’ı sıkıntılı anında neşelendirerek göstermiştir. Olay şöyledir: Abdülmelik ile Haccâc, Kudüs şehirlerinde kendilerine ayrı ayrı birer kapı yaptırırlar. Abdülmelik’in kapısına bir yıldırım düşer. Halife bunu uğursuzluk sayar ve son derece üzülür. Bunun üzerine Haccâc ona teselli mahiyetinde şu kısa mektubu yazar: “*Duydum ki gökten bir taş düşüp Emîru’l-Mü’minîn’e ait kapıyı yakmış da Haccâc’ın kapısını yakmamış. Bu hususta ikimizin durumu, Hz. Adem’in iki oğlunun durumuna benzer. Onların her ikisi de Allah’a birer kurban takdim etmişti de Allah birininkini kabul etmiş, diğerininkini kabul etmemişti.*” Abdülmelik bu mektubu alınca üzüntüyü bırakarak neşelenmiştir.⁷⁶

Haccâc gibi bir kısım valiler, halifelerin kendilerine verdiği yetkiyi aşarak, zaman zaman onların bilgisi dışında veya bazen de göz yumdukları durumlarda keyfi uygulamalara giderek küçük bir suçtan dolayı bir adamın öldürülmesine veya dövülmesine kadar bir kısım zulümler yapabiliyorlardı.⁷⁷ Böyle durumlarda trajik olaylar yaşandığı gibi komedi türü diyaloglara da rastlanabiliyordu. Bir gün Haccâc, askerlerinden ayrı gezerken bir bedevî ile karşılaşır ve kendisini tanımayan bedevîye: “*Haccâc nasıl birisidir?*” diye sorar. O da: “*Zorba bir zalim*” deyince Haccâc: “*Keşke onu halife Abdülmelik’e şikayet etseydin!*” der. Bedevî ise: “*Allah ona da lanet etsin! O ondan daha zalim, daha zorba*” der. Daha sonra askerlere yetişir ve bedevîyi bir hayvana bindirip getirmelerini söyler. Onlar da bedevîyi getirirler. Bedevî, komutanlarının kim olduğunu sorar. Onlar da Haccâc’ı gösterirler. Bunun üzerine bedevî atını hızlıca mahmuzlar ve Haccâc’a yetişerek şöyle der: “*Bu seninle benim aramda sır olarak kalsın, kimse öğrenmesin.*” Bedevî bu esprisi ve hazırcevaplığı ile Haccâc’ın zulmünden kurtulur.⁷⁸

Haccâc’ın konu olduğu böyle olaylar oldukça fazladır. Bu olaylarda genelde Haccâc’dan ziyâde güçsüz, zayıf kişilerin verdikleri hazırcevaplar, hem espriyi meydana getirmiş hem de bu şahısları zor durumdan kurtarmıştır. Bu nedenle Arap mizah edebiyatında bu tarza *hazırcevaplık ve et-tehallusu’l-fekih (zor durumdan ustaca kurtulmak)* denmiştir.⁷⁹

Mizah ustalarının yer aldığı eğlence meclislerinin meydana gelmesinde sadece halifeler, valiler değil, dönemin ileri gelen eşrafı da katkıda bulunmuştur. Bunlar arasında Hz. Ali’nin (ö. 40/661) yeğeni Abdullah b. Cafer; Hz. Âişe’nin yeğenleri nüktedan İbn Ebî Atık ve Âişe bint Talha (ö. 101/719); nüktedanlığı ile tanınan Hz. Hüseyin’in kızı Sükeyne (ö. 117/735)⁸⁰ gibilerini sayabiliriz.⁸¹

⁷⁵ Câhiz, *Resâilu’l-Câhiz*, III, thk. Abdüsselâm M. Hârûn, Mektebetu’l-Hâncî, Kahire, 1399/1979, s. 97.

⁷⁶ Aycan-Sarıçam, *Emeviler*, s. 127.

⁷⁷ *DGBİT*, II, 564.

⁷⁸ İbnu’l-Cevzî, *Ezkiyâ*, s. 59.

⁷⁹ Akkâd, *Cuhâ*, s. 17; Kuzayha, *Fukâhe*, s. 33, *el-Fukâhe fi’l-edebi’l-Endelusî*, el-Mektebetu’l-Asriyye, Beyrut, 1418/1998, s. 200-201; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 93.

⁸⁰ Sükeyne bint el-Hüseyin, iffetli, aklı başında ve şakacı bir mizaca sahip bir hanımdı (İsfehânî, *Eğânî*, XVI, 151). Onunla ilgili olarak kaynaklarda fıkralar anlatılır. Meselâ, Sükeyne’nin erkekleri kuluçkaya yatırmaktan zevk aldığı için Fârisî asıllı bir ihtiyarı (İsfehânî, *Eğânî*, XVI, 152) ve Eş’ab’ı kuluçkaya yatırdığı rivayet edilir (Rozenhal, *Mizah*, s. 117-118; Doğan, *İkinci Abbâsî*, →→

Ayrıca el-Mesûdî'nin anlattığına göre halkın bir kısmı da benzer bir hayatı sürdürmüştür. Onlar değerli olandan ziyade değersizleri tercih etmiş, ilim meclislerine önem vermemiş, oyun ve eğlenceye yönelmişler; ayı ve maymun oynatanları, sihirbazları izlemişler ve yalancı kıssacılara kulak vermişlerdir.⁸²

2. Hz. Ali ve Muâviye Rekabeti

Emevîler hilafeti ele geçirirken en büyük mücadeleyi Hz. Ali ve onun taraftarlarıyla yapmışlar; bu mücadele o dönemden başlayarak düşünce sistemi başta olmak üzere birçok alanda günümüze kadar devam etmiş ve farklı şekillerde edebiyata da yansımıştır. Bu siyasi mücadele, edebiyatta mizah, alay ve ince nüktelerle de yapılmış; mizahı etkileyen faktörlerin başında gelmiştir.⁸³ Bu ince, nükteli ve alaylı atışmaların yer aldığı mücadele, öncelikli olarak bu olayın tarafları arasında yaşanmıştır. Böyle bir olay yemekte cimriliği ile tanınan Muâviye ile Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan (ö. 49/669) arasında geçmiştir: Bir gün Muâviye ile Hz. Hasan bir sofraya otururlar. Hz. Hasan önce tavuğu parçalar yer, peşine meyveyi de yer. Muâviye Hz. Hasan'ın tavuğu parçalayarak yemesi üzerine ona dönerek şöyle der:

-Tavukla aranda düşmanlık mı var?

Hz. Hasan (da sanki tavuğun Muâviye'ye akrabalık derecesinde yakınlığı olduğunu ima ederek) aynı şekilde şöyle cevap verir:

-Tavuğun annesi ile aranızda akrabalık mı var?⁸⁴ Bu olayı Riyâd Kuzayha mizahî olarak şöyle yorumlar: “Muâviye misafiri Hz. Hasan'ın tavuğu parçaladığını izler. Zira Hz. Hasan (bunu yaparken) sanki bir düşmanı (Muâviye'yi) öldürdüğünü hayal eder ve ona da düşmanca bakar. İşte bu durum misafiri (Tavukla aranda düşmanlık mı var?) şeklinde alay konusu yapar. Ancak Hz. Hasan Muâviye'nin kendisine (Hz. Ali ve ailesine) karşı düşmanlığını unutmamıştır. Bundan dolayı hemen (Tavuğun annesi ile aranızda akrabalık mı var?) cümlesi ile aynı şekilde cevap hazırlar. Hz. Hasan'ın bu mizahî cevabı daha belîğ ve etkili, ayrıca siyâsî ve dini rekabet alanında şaka üslubu ve alaya karşı aynı üslupla cevap vererek kurtulmanın güzel bir örneğidir.”⁸⁵

Yukarıda da ifade edildiği gibi Muâviye ve Şerik b. A'ver arasında esprili konuşmalar geçmiştir. Şerik Hz. Ali taraftarı, yani Muâviye'nin hasmı olduğu için Muâviye onu alaya almak istemiş, ancak alaya maruz kalmıştır. Olay şöyledir: Şerik Muâviye'nin huzuruna kibirli kibirli yürüyerek gelir ve aralarında şu konuşma geçer:

Muâviye:

→ →

s. 93). Yine bir gün Sükeyne'yi bal arısı sokar. Annesi ne olduğunca sorunca o da: “لسعني ديرة مثل الأبرة = Küçük arıcık küçücük iğne gibi soktu ve bana bir damlacık acı verdi” der. İsfehânî, Eġânî, XVI, 152. Ayrıca bkz.: Doğan, İkinci Abbâsî, s. 93.

⁸¹ Altınay, Günlük Yaşam, s. 409-418.

⁸² Mesûdî, Murûc, III, 44. Ayrıca bkz.: Doğan, İkinci Abbâsî, s. 92.

⁸³ Çiftçi, Hasan, Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. 79; Doğan, İkinci Abbâsî, s. 92.

⁸⁴ Câhiz, Tâc, s. 14.

⁸⁵ Kuzayha, Fukâhe, s. 145.

-Allah'a yemin olsun ki, sen şerik (ismini kastederek) ortağı olan kimse-sin, halbuki Allah'ın şeriki (yani senin gibi Şerik isminde kulu) yok! Sen el-A'ver'in oğlusun yani bir gözü kör bir şahsın oğlusun, iki gözü gören kişi senden daha hayırlı! Sen çirkin yüzlüsün, güzel yüzlü senden daha hayırlı! Hangi sebepten dolayı kaumin seni efendi yaptı?

Şerik:

-Senin ismin Muâviye (karşılıklı olarak köpeklerin birbirlerine havlaması anlamına geldiği için) havlaması istendiğinde Muâviye'sin yani havlayansın. İbn Harb'sin (savaşın oğlusun), silm (barış) senden daha hayırlıdır. İbn Sahr (kayanın oğlu)'sın, ova senden daha hayırlıdır. Umeyye'nin yani küçük bir kadının oğlusun. Nasıl oldu da halife oldun?

Muâviye:

- Sana yalvarıyorum, Allah rızası için huzurumdan çık, der.⁸⁶

Hız. Ali ve Muâviye taraftarlığı zaman zaman mizahı, hicvi de aşarak sövme noktalarına kadar varabilmekteydi. Bu durum Muâviye ile Hız. Ali'nin hilafeti döneminde Mısır valiliği yapan Kays b. Sa'd (ö. 60/680)⁸⁷ ile arasındaki mektuplaşmada da görülür. Muâviye ona şöyle bir mektup yazar:

"Mesele şudur ki sen bir Yahudi oğlu Yahudisin. Eğer senin en çok sevdiğin fırka (Hız. Ali tarafı) galip gelirse seni azledecek ve senin yerine başkasını atayacak; ancak senin en çok buğzettiğin taraf (Muâviye) galip gelirse seni katledecek ve işkence yapacak. Baban yayını gerdi ve başka hedefe nişanladı, hedefi ağır yaraladı, yanlış yerden vurdu. Kavmi de ona yardım etmedi, eceli geldi çattı ve Havrân denilen yerde terkedilmiş olarak öldü, vesselam."

Kays b. Sa'd da bu ağır mektuba aynı şekilde mukabele ederek şöyle bir mektup yazdı:

"Gerçek şudur ki, sen bir putçunun oğlusun. İslam'a istemeye istemeye girdin ve isteyerek ondan çıktın, imanın geri gelmediği gibi münafıklığında bir değişiklik olmadı. Babam Allah'ın rahmeti üzerine olsun- yayını gerdi ve hedefini nişanladı. Onun tozuna yetişemeyenler ve eline su bile dökemeyenler fitne çıkardılar. Biz ise senin çıktığın dinin yardımcıları ve girdiğin dinin düşmanlarıyız, vesselâm."⁸⁸

Muâviye ile Hız. Ali'nin kardeşi nüktedan, hazırcı cevap Akıl b. Ebî Tâlib (ö. 60/680) arasında zaman zaman şakalaşmalar olurdu.⁸⁹ Muâviye bir gün Akıl'in

⁸⁶ Kuzayha, *Fukâhe*, s. 145; Doğan, *İkinci Abbâsî*, 76.

⁸⁷ Hakkında daha fazla bilgi için bkz.: İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, VI, tahk. İhsân Abbâs, Dâru Sâder, Beyrût, 1405/1985, s. 52-53; İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetillah, *Târihu Medîneti Dımaşk*, XLIX, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1417/1997, Beyrût, 1417/1997, s. 396-434. Ayrıca bkz.: Abdülhalık Bakır, "Kays b. Sa'd", *DİA*, XXV, Ankara, 2002, s. 93.

⁸⁸ Câhiz, *Beyân*, II, 451; Âbî, *Nesru'd-Durr*, s. 232.

⁸⁹ Akıl b. Ebî Tâlib, Hız. Ali'nin büyük kardeşidir. Ancak onunla arasında bir borç meselesi yüzünden anlaşmazlık çıktı. Bundan dolayı Hız. Muâviye tarafında yer aldı ve onunla aynı meclislerde bulundu. Fakat yine de Hız. Ali'yi savunurdu. Akıl kör olmasına karşın fesahati, hazır cevaplığı ve nüktedanlığı ile meşhurdu. Onun hazırcı cevaplığı ve diğer ilgili konular hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Câhiz, *Beyân*, II, 663-664; İbn Abdırabbih, *İkd*, IV, 6-8; Mesûdî, *Murûc*, III, 46-47; Lamiî Zâde Abdullah Çelebi, *Latîfeler*, Haz. Yaşar Çalışkan, İstanbul, 1994, s. 45. Ayrıca bkz.: Ahmet →→

kendi tarafında yer almasını kastederek: “Benim kardeşinden daha hayırlı olduğumu bilmeseydi onun yanında yer alırdı” dedi. Bunun üzerine Akıl: “Kardeşim dinen benim için daha hayırlı, dünyalık olarak da sen daha hayırlısın” dedi.⁹⁰

Yukarıda nüktedanlığından bahsettiğimiz Hz. Hüseyin’in kızı Sükeyne’nin yaptığı şu zarif şakada bile bu tarafgirliği görebiliriz: Sükeyne, babası Hz. Hüseyin’i şehit etmelerinden dolayı Şamlıları (yani Emevîleri) sevmezdi. Bir gün onları aşagülamak amacıyla polis müdürüne, evine Şamlı (girdiğini) bildirerek polis göndermesi için haber gönderdi. Polisler eve geldiklerinde cariyelere kapıyı açmasını ve Şamlıyı kendilerine göstermesini söylediler. Cariyeler de bir biti gösterdiler. Bunun ne olduğunu sorduklarında Sükeyne de “Şikayet ettiğimiz Şamlı” dedi. Gelen polisler gülerек ayrıldılar.⁹¹

O dönemde bir kısım dilenciler, Hz. Ali ve Hz. Muâviye taraftarlığını istismar ederek dilencilik yaparlardı. İki âmâ dilenciden birisi Bağdat’taki köprü’nün bir başına, diğeri ise ötekine durur; Hz. Ali ve Hz. Muâviye’nin rızası için dilenirdi. Bunlar birbirlerine muhalif gibi dilenseler de aslında ortak idiler. Akşam olunca biraraya gelir dilendikleri paraları paylaşırlardı. Böylece insanları aldatırlardı.⁹²

3. Arap Acem Mücadelesi

Mizahın sebeplerinden birisi de Arap ve Arap olmayanlar, yani mevâlî⁹³ arasındaki mücadelelerdi.⁹⁴ Bu mücadelenin asıl sebebi ise kabilecilikti. Kabilecilik, Hz. Osman’ın hilafeti döneminde hortlamaya başladı ve Hz. Ali döneminde de iç çatışma halinde yayıldı. Bu iç çatışmalar, Muâviye’nin zaferiyle neticelenerek artık kabilecilik birinci plana gelmeye başladı. Bu yüzden Emevîler dönemi, siyâsî, sosyal ve idârî alanda kabileciliğin ve siyâsî tutuculuğun belirleyici olduğu bir dönem oldu.⁹⁵ Bir diğere sebep ise mevâlîyi hâlâ köle statüsünde görmeleri ve aralarındaki birçok ilişkiyi bunun üzerine temellendirmeleri idi.⁹⁶

Arap ırkçılığını ön plana çıkaran bu tavır, Arap olmayanların özellikle de İranlıların desteklediği Arap karşıtı *Şuubîler* hareketinin ortaya çıkmasına⁹⁷ ve bu görüşlerini ifade ettikleri *Şuûbî Edebiyatın* doğmasına sebep olmuştur.⁹⁸

Emevîler mevâlîye karşı erken dönemde müslüman olmaları ve Araplıklarıyla övünüyorlardı. Dolayısıyla, onlara karşı soy, yaratılış, din ve dil itibarıyla üstünlük

→ →

Önkâl, “Akıl b. Ebû Tâlib”, *DîA*, II, İstanbul, 1989, s. 264.

⁹⁰ Câhiz, *Beyân*, II, 663.

⁹¹ İsfehânî, *Eğânî*, XVI, 152-153.

⁹² et-Tenühî, Ebû Ali el-Muhassan b. Ali, *Nişvâru’l-Muhâdara*, II, thk. Abbûd eş-Şâlicî, y.y., 1392/1972, s. 358; İbnü’l-Cevzî, *Ezkiyâ*, s. 46. Ayrıca bkz.: Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 222.

⁹³ *Mevâlî*, Arapça *mevlâ* kelimesinin çoğulu olup efendi, köle, koruyucu gibi anlamlara gelmektedir. Araplar kendi ırklarından olmayan müslüman yabancıya ister köle olsun ister olmasın genel olarak *mevâlî* ismini koydular. Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İstanbul, 1992, s. 38-39; İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *DîA*, XXIX, Ankara, 2004, s. 424-426.

⁹⁴ Kuzayha, *Fukâhe*, s. 151; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 94.

⁹⁵ Altınay, Ramazan, “Giriş”, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara, 2003, s. 17.

⁹⁶ Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 34.

⁹⁷ Hüseyin, *Suhriyye*, s. 95; Zâhiye, Kaddûre, eş-Şuûbiyye, el-Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988, s. 54.

⁹⁸ Kılıçlı, *Şuûbiyye*, s. 47-48.

iddiasında bulunuyorlar; evlilikte bile kendilerine denk saymıyorlardı.⁹⁹ Bundan dolayı da mevâlîyi alaya alıyorlardı. Bu tavrın zaman zaman alayı da geçerek hicve kadar vardığını şu ifadelerde görebiliriz: “*Namazı üç şey bozar: Eşek, köpek ve mevlâ. Mevlâları, künyeleriyle çağırmayın, ancak lakapları ve isimleri ile çağırın. Onlarla aynı hizâda yürümeyin...*” Nafi b. Cübeyr (ö. 99/717), önünden cenaze geçtikçe “*Kimin cenazesidir?*” diye sorardı. Bir Kureyşlinin cenazesi olduğunu söylerlerse “*Vah! Kavmim vah!*”, bir Arap olduğunu derlerse “*Vah! Hemşerim vah!*” der, ama bir mevlâ derlerse “*Allah’ın malıdır. İsteddiği zaman alır, istediği zaman bırakır*” diye söylerdi.¹⁰⁰ Haccâc daha da ileri giderek Arap olmayan milletleri tahkir siyasetini şiddetle ve dikkatle uyguladı.¹⁰¹ O şehirlere göç eden mevâlîyi tekrar köylerine dönmelerine mecbur etti.¹⁰²

Mevâlînin dilde yaptıkları hatalar da alay konusu yapılmış¹⁰³ ve onların kötü telaffuzları edebî eserlere kadar yansımıştır. Câhiz’in ifadesine göre -hayatının bir kısmını Emevîler döneminde geçiren- Abbasî komutanı Ebû Muslim el-Horasânî (ö. 137/755) bile bu şekilde yanlış telaffuzda bulunmuştur. Meselâ, Ebû Muslim “*ق = kaf*” harfini “*ك = kâf*” şeklinde telaffuz eder ve “*كُت = kultü*” yerine “*كُت = kultü*” derdi.¹⁰⁴ Aynı şekilde Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd da Hanî b. Kabîsa’ya (ح el-hâ harfi ile telaffuz etmesi gereken *harûrî* kelimesini هâ ile telaffuz ederek): “*أَهْرُورِي سَائِرٌ = Hâricî Herûrî bugün gidiyor mu?*” şeklinde ifade ederdi.¹⁰⁵ Yine Câhiz anlatıyor: Basra’da Zamyâ isimli cariyeye sahip bir şahıs vardı. Ancak ona seslenirken dat harfi ile : “*Yâ Damyâ*” derdi. İbnu’l-Mukaffa (ö. 142/759) bu şahsın hatasını iki üç kez düzeltmek istedi. O şahıs sonunda (hitabını değiştirmeyeceğini ima ederek) şöyle dedi: “*O senin mi yoksa benim mi cariyem? (İstedğim gibi hitab ederim).*”¹⁰⁶

Mevâlî ise her fırsatta Arapları cimrilik, yemeye ve içmeye düşkünlük gibi kusurları ile alaya alırlar; böylece onlara karşı düşmanlıklarını ortaya koyarlardı.¹⁰⁷ Ayrıca Âbidî Abbâsîler dönemi kılık kıyafetini araştırdığı kitabında Farslıların, Arapları, sirvâl giysisini bilememekle suçlayarak, onları aşağılayıp kendilerini üstün göstermeye çalıştığından bahseder ve “*Bir Arap, sirvâli, kamîs (entari) zannetmiş ve onun parçalarını kollarına geçirmiş, ancak başını sokacak yerini bulamamıştır. Giymeyi beceremeyince: ‘Bu bir şeytan gömleğidir!’ diyerek fırlatıp atmıştır*” rivâyetini aktarır.¹⁰⁸ Bu anlayışın Şuûbiyye hareketinin ortaya çıktığı Emevîler döneminde de olduğunu söyleyebiliriz. Zira sirvâl Emevîler dö-

⁹⁹ Kılıçlı, *Şuûbiyye*, s. 48; Kaddûre, *Şuûbiyye*, s. 50.

¹⁰⁰ İbn Abdîrabbih, *İkd*, III, 415; Kaddûre, *Şuûbiyye*, s. 51

¹⁰¹ Kılıçlı, *Şuûbiyye*, s. 60.

¹⁰² Kaddûre, *Şuûbiyye*, s. 53.

¹⁰³ Kılıçlı, *Şuûbiyye*, s. 57.

¹⁰⁴ Câhiz, *Beyân*, I, 81. Ayrıca bkz.: Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 120.

¹⁰⁵ Câhiz, *Beyân*, I, 80.

¹⁰⁶ Câhiz, *Beyân*, II, 562.

¹⁰⁷ Hüseyin, *Suhriyye*, s. 95; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 94.

¹⁰⁸ “Âbidî, Salâh Hüseyin, *el-Melâbisu’l-Arabiyyetu’l-İslâmiyye fi’l-Asri’l-Abbâsî es-Sânî mine’l-Masâdirî’t-Târihiyye ve’l-Eseriyye*, Bağdat, 1980, s. 196” kaynağı için bkz.: Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 315.

neminde de giyilen bir giysiydi.¹⁰⁹

4. Eğitimsizlik

Emevîlerin ilk döneminde hali vakti yerinde olan Araplar, çocuklarını fasih Arapça öğrenmeleri için çöle bedevilerin yanına gönderirlerdi. Çöle gitmeyen birisi halifenin oğlu bile olsa Arapçayı yanlış kullanırdı.¹¹⁰ Meselâ, Muâviye oğlu Yezîd'i Suriye çölüne gönderdi. Ancak halifeler Abdülmelik'ten itibaren kasrlarda çocukların eğitimi için öğretmen tutmaya başladılar. Genel olarak halkın eğitimi ise camide yapılırdı.¹¹¹ Bu şekilde eğitim alamayanlar dilde hatalar yaparlardı. Özellikle Emevî halifeleri dildeki hataları hoş görmez, sert bir dille eleştirirlerdi. Abdülmelik b. Mervân: “*Dildeki hata, insanın yüzünde çiçek hastalığından kalan izlerden daha çirkin*”¹¹², “*Lahn (dil yanlışlığı) şerefli bir kişi için bir kusurdur*”¹¹³ der ve en çok da irab hatası yapmaktan korkardı.¹¹⁴

O dönemde ileri gelenlerin bir kısmı da iyi bir eğitim alamamaları sebebiyle dille ilgili yanlışlar yaparlar ve alay konusu olurlardı. Halife el-Velîd b. Abdilmelik de yaptığı nahiv (gramer) hatalarıyla meşhurdu.¹¹⁵ Onun bir bedevî ile arasında geçen şu olay bu gerçeği ortaya koymaktadır: Bir gün el-Velîd b. Abdilmelik'in yanına aralarında akrabalık bağı olan bir bedevî gelince, bedeviye damadın kim olduğunu sormak ister. Ancak hemen hemen aynı kelimelerle söylenen “*Seni kim sünnet etti*” anlamına gelen “*مَنْ حَنَّكَ = Men hateneke*” deyince bedevi de “*doktorlardan birisi*” der. Bunun üzerine orada bulunan kardeşi Süleyman kardeşinin bedeviye damadının kim olduğu anlamına gelen “*Men hatanüke (مَنْ حَنَّكَ)*” sormak istediğini söyleyerek durumu düzeltir.¹¹⁶ Bir gün el-Velîd b. Abdilmelik minbere çıktı, (hatalı ifadeler kullanara) Hz. Ali'yi kastederek: “*عَلِيٌّ بِنُ أَبِي = Ali b. Ebî Tâlib hırsız oğlu hırsız, azab yağmuru üzerine dökülsün!*” dedi. Orada minberin altında oturan bir bedevî (yapılan yanlışlığı hayretle karşılayarak): “*Bu emîriniz ne diyor?*” dedi. Câhiz bu olayda şaşılacak derecede hatalı iki nokta olduğunu şöyle dile getirdi: “*Birincisi, Hz. Ali'yi hırsızlıkla suçlayarak iftira atılması; ikincisi ise hiç kimsenin yapmadığı cahilliği yapmasıdır. O da kesra ile okunması gereken لُصٌّ (luss) kelimesini لُصٌّ (luss) şeklinde zamme ile okumasıdır.*”¹¹⁷ el-Velîd'in bu durumunu kabullenemeyen babası onu nahivcilerden ders almaya yönlendirmiş, ancak bu dersler onun hatalarını önleyemediği gibi onu daha da cahil hale getirmiştir.¹¹⁸ Bu tür dil hata-

¹⁰⁹ Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 315.

¹¹⁰ Hitti, *İslam Tarihi*, II, 396; Söylemez, Mahfuz, “Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara, 2003, s. 83. Arapların başka ırktan insanlarla evlenmesiyle meydana gelen ilişkiler onların dillerini bozdu. Bu bozukluğu sadece halk değil, her kesimden insan yapabiliyordu. Ahmet Suphi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, Edebiyat Fak. Basımevi, İstanbul, 1996, s. 198-199.

¹¹¹ Hitti, *İslam Tarihi*, II, 396-397; Aycan-Sarıçam, *Emeviler*, s. 140-412.

¹¹² el-Bustânî, Bitris, *Udebâu'l-Arab*, II, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1989, s. 129.

¹¹³ Câhiz, *Beyân*, II, 566.

¹¹⁴ Aycan-Sarıçam, *Emeviler*, s. 42.

¹¹⁵ İbn Tiktaka, *Fahrî*, s. 127. Ayrıca bkz.: Kuzayha, *Fukâhe*, s. 149; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 92-93.

¹¹⁶ İbn Tiktaka, *Fahrî*, s. 127. Ayrıca bkz.: Koyuncu, *Saray Hayatı*, s. 124.

¹¹⁷ Câhiz, *Beyân*, I, 558.

¹¹⁸ İbn Tiktaka, *Fahrî*, s. 127. Velîd'in hatalı ifadeleri için bkz. Câhiz, *Beyân*, I, 557-559.

larını özellikle mevâliden bir kısım insanların sıkça yaptığı görülmüştür. Onlar da alay ve mizah konusu olmuşlardır.¹¹⁹

O dönemde bilgisizliğin ileri boyutlara ulaştığı hatta bir kısım insanların şiir ile Kur'an ayetini birbirine karıştırarak şiiri Kur'an ayeti olarak okuduğu görülmüştür. Deyim yerindeyse bu tam cahillikti. Bunlardan birisi de bir zamanlar valilik yapmış olan kâhraman süvari Attâb b. Verkâ (ö. 77/696) idi. Bir gün savaşa teşvik için yaptığı bir konuşmada Ömer b. Ebî Rabîa'ya ait şu şiiri ayet diye okumuştur.¹²⁰

وعلى العائيات جرّ الذبول
كُتِبَ القتلُ والقتالُ علينا

Attâb b. Verkâ yine bir defasında insanların üstünlüğünün amellerle olacağı şeklinde bir sözü ayet diye okumuştur. Bunun üzerine oradakiler ayet olmadığını söyleyince o da: "Allah'ın kitabında olduğunu sanmıştım" demişti.¹²¹ Adiy b. Ziyâd da dil hataları ile tanınmıştı. Bir gün insanlara hitab ederken şöyle dedi: Size salih bir kimsenin Kur'an'da söylediği şu sözleri söylüyorum: "...Ben size kendi görüşümü söylüyorum ve yine size ancak doğru yolu gösteriyorum, dedi."¹²² Kur'an'da geçen bu ifadenin salih kimsenin değil, Firavun'un sözü olduğu kendisine hatırlatıldığında ise: "Bunu söyleyen güzel söylemiş" dedi.¹²³

5. Mucûn

Hiz. Peygamber ve Raşid Halifeler dönemini hariç tutarsak, *mucûn* her dönemde mizahı etkileyen bir faktör olmuştur. Dilimizde kullanılmayan bu kelimenin anlamının açıklığa kavuşturulması öncelikli olarak ele alınacaktır. *Mucûn* (مُجُون) kelimesi, Arapça "m-c-n (م - ج - ن)" kökünden (مَجْنُون - مُجْنُون) fiilinin masdarı olup, asıl anlamı *sert ve katı olmak* demektir. Bu anlamdan olmak üzere yüzü (kalbi) katılaştıran, hayası (utancı) azalan kimseye de *mâcin* (مَاجِن) denmektedir. Dolayısıyla Araplar, (kalbi katılaştıran) seviyesizce ahlaksızlıklar yapan kişiye *mâcin* ve yaptıklarına aldırılmamasına da *mucûn* demişlerdir. İbn Sîde (ö. 458/1066)¹²⁴ ve Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009)¹²⁵ de *mucûn* için benzer değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Kelime daha sonraları, insanların utancı ortadan kaldırarak bir taraftan müstehcen, diğer taraftan dini değerleri dikkate almadan veya bu değerleri hafife alarak sözlü ve fiili şakalar yapmak anlamlarında kullanılır olmuştur. Böyle davranış sergileyenlere de *mâcin* denmiştir. Ayrıca bu şekilde mizah yapanlar için "ع - ل - ا" (h-l-a) kökünden türeyen *halî* (حَلِيْع) vb. kelimeler de kullanılmıştır. Meselâ, o dönemi anlatan edebiyat kitapları böyle şaka yapan kimselerden Hamza b. Bîd,¹²⁶ şâir Ukayşir¹²⁷ için *mâcin* ve *halî* kelimelerini kullanırlar. Nuveyrî de *Nihâyetu'l-Ereb*'deki mizah bölümünde *mucûn* olduğunu

¹¹⁹ Yukarıda *Arap ve Acem Mücadelesi* konusundaki mevâlinin dil hatalarını bu konu ile ilgili örnekler olarak kabul edebiliriz.

¹²⁰ el-Câhiz, *Beyân*, II, 583-584; İbn Abdırabbih, *İkd*, VI, 169; el-Âbî, *Nesru'd-Durr*, s. 686.

¹²¹ Cahiz, *el-Beyân*, II, s. 590-591; el-Âbî, *Nesru'd-Durr*, s. 793.

¹²² Mü'min, 40/29.

¹²³ Cahiz, *Beyân*, II, s. 591.

¹²⁴ Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1412, s. 583; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, XIII, Dâru Sâder, Beyrut, 1414/1994, s. 400-401

¹²⁵ Ebû Hilâl el-Askerî, *Furûku'l-Luğa*, Mektebetu Basîretî, yy., 1353, s. 211

¹²⁶ İsfehânî, *Eğâni*, XVI, 214. Hamza b. Bîd ile ilgili anlatılan bir kısım *mucûn* içeren fıkralar ve diğer bilgiler için bkz.: İsfehânî, *Eğâni*, XVI, 214-239.

lar. Nuveyrî de *Nihâyetu'l-Ereb*'deki mizah bölümünde mucûn olduğunu belirtmek için konunun başlığını şöyle başlatır: “*Fi'l-mucûn ve'n-nevâdir ve'l-fukâhât ve'l-mulah*”. Arap edebiyatçılarından Câhiz de kitaplarında en fazla mucûna yer veren edip olarak bilinir. Meselâ, *Kitâbu'l-Hayavân*'da mucûnla ilgili birçok fıkrâ ve mizahî hikâyeler yer alır. Bunların bir kısmı köpekler,¹²⁸ sineklerin çiftleşmesi¹²⁹ gibi hayvanlarla ilgili; bir kısmı da el-Mekkî ve İsmâîl b. Ğazvân gibi edipler,¹³⁰ bedevîler,¹³¹ karı koca,¹³² cariyeler¹³³ ve ahmaklarla ilgilidir.¹³⁴

Bu dönemde mucûna başvurulmasının sebepleri arasında manevî değerlerin tahrip olmasını ve halifeler tarafından da desteklenen eğlence hayatını sayabiliriz. Meselâ, Velîd b. Yezîd'in eğlence meclisinde müstehcen bir tavır sergilediği anlatılır.¹³⁵ Çünkü genelde içkili meclislerdeki sohbetler, müstehcen fıkrâ ve davranışlarla süslenmektedir.

Yine bu dönemde bir kısım insanların mizacı itibarıyla müstehcenliğe meyyal olmasını da mucûnun sebepleri arasında sayabiliriz. Özellikle halifeler dışında bir kısım valiler; ed-Delâl, Tuveys (ö. 92/711),¹³⁶ Muzebbed,¹³⁷ Ebu'l-Hâris Cumeyn¹³⁸ gibi müstehcen şakalar yapan, nüktedan ve şarkıcı muhanneslerden (kadınsı erkekler, erselikler) oluşan bir topluluk, hayâsızca edep dışına çıkarak mucûna yöneldiler.¹³⁹ Bu muhannesler, profesyonel şarkıcı olarak Hicazda eğlence hayatının baş aktörleriydiler. Dolayısıyla bu kimselerin açmış olduğu çığır, müslüman toplumun değişimi sürecinde pek çok aşırılıklara sebep oldu. Toplumun muhafazakâr kesimleri bunlara tepki göstermekte gecikmediler. Özellikle bu sanatçıların faaliyetlerinin içki, fuhuş ve gençleri yoldan çıkarma, toplumun dini duyarlılığını zayıflatma olarak algılanması, toplumsal baskı altında kalan bazı devlet adamlarını da harekete geçirmiş ve onları bazı tedbirler almaya zorlamıştır.¹⁴⁰ Emevî halifelerinden Mervân b. el-Hakem taşkınlık derecesine varan (içerisinde mucûnun yer aldığı) eğlencelere sınır getirmek amacıyla daha Medine'de vali iken muhanneslere karşı tavır almış, şarkılı eğlenceleri yasaklamış, hatta Nuğâşî ismindeki muhannes Kur'an'ı kastederek “*Ümmü'l-kitâb*”ı okuyup okumadığını sormuş. O da “*Kızlarını okumadım ki anasını okuyayım*” diye cevap verince Mervân, “*Dalga mı geçiyorsun?*” diyerek astırmıştır. Mervân bundan sonra “*Bana bir muhannes getirene 20 dinar var*” demiştir.¹⁴¹

→ →

¹²⁷ İsfehânî, *Eğâni*, XI, 253.

¹²⁸ Câhiz, *Hayavân*, I, 370-375.

¹²⁹ Câhiz, age, III, 400-401.

¹³⁰ Câhiz, age, V, 313.

¹³¹ Câhiz, age, VI, 168-169.

¹³² Câhiz, age, VI, 451-452.

¹³³ Câhiz, age, VI, 452.

¹³⁴ Câhiz, age, III, 31. Mucûn Câhiz'in diğer eser ve risalelerinde de fazlaca bulunmaktadır. Ancak biz burada K. Hayavân'dan örnekler verdik.

¹³⁵ İsfehânî, *Eğâni*, VII, 56.

¹³⁶ İbn Ebî Avn, *el-Ecvibetu'l-Muskite*, thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed, Metâbiu'n-Nâşiri'l-Arabî, Kahire, 1985, s. 135-136; İsfehânî, *Eğâni*, II, 29.

¹³⁷ İbn Ebî Avn, age, s. 129, 130, 134, 138,

¹³⁸ İbn Ebî Avn, age, s. 156, 162, 180, 190, 194.

¹³⁹ Kuzayha, *Fukâhe*, s. 152; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 93. Biz burada kötü örnek olmaması için bu şahısların müstehcen fıkralarına yer vermedik.

¹⁴⁰ Aycan, İrfan, agm, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, s. 144.

¹⁴¹ İsfehânî, *Eğâni*, IV, 221. Ayrıca bkz.: Aycan, agm, *AÜİFD*, sayı 38, s. 162.

Yukarıda mucûnun dini konularda da olduğunu belirtmiştik. Dini değerleri hafife alan şakalar, genelde muhannes nüktedanlar ve bedevîlerden sadır olabiliyordu. Özellikle muhannesler biraz hoşgörü ortamı bulduklarında insanları eğlendirmek için her fırsatı değerlendiriyorlardı. Muhannes ed-Delâl bunun en güzel örneğidir. O her türlü mucûn içeren şaka ve espriyi yapabiliirdi. ed-Delâl bir gün Mekke'de imamın arkasında namaz kılariken imam Yâsîn Sûresi'nden "*Bana ne olmuş ki, beni yaratana ibadet etmeyecekmişim! Halbuki hepiniz O'na döndürüleceksiniz*"¹⁴² ayetini okuyunca ed-Delâl "*Vallâhi bilmiyorum*" der. Bunun üzerine orada namaz kılanlar gülmekten namazı bırakırlar. Namaz kıldıran vali namazın sonunda ed-Delâl'i çağırır ve "*Yazıklar olsun sana! Bu ahlâksızlığı hâlâ bırakmayacak mısın?*" der. ed-Delâl ise: "*Seni dinlediğimde Rabbine ibadet konusunda şüpheye düşüp sorduğunu zannettim ve ben de düzelttim*" dedi. Bunun üzerine vali: "*Ben Rabbim konusunda şüpheye düştüm ve sen de düzelttin ha! Defol, lanet adam! Vallahi! Bir daha tekrarlar-san sana nasıl ceza vereceğimi görürsün!*" der.¹⁴³ Yine bir bedevînin başına gelen olay da böyledir: Cemaate namaz kıldıran bir imam namazda: "*De ki: Allah beni ve beraberimdekileri mi helak etse yoksa merhamet etse?*"¹⁴⁴ ayetini okuyunca bedevî şöyle der: "*Allah sadece seni helak etsin!*" Bunu duyan cemaat gülmekten namazı bırakır.¹⁴⁵ Câhiz'in dönem belirtmeden anlattığı şu fıkrayı da örnek olarak sunabiliriz: Bir günahkara dinî konuda kendisini nasıl hissettiği sorulunca şöyle cevap verir: "*Onu masiyetlerle deliyor, istiğfarlarla yamıyorum.*"¹⁴⁶

6. Diğer Sebepler

Emevîler dönemi dikkatle incelendiğinde mizahı etkileyen daha birçok faktör olduğu görülecektir. Özellikle korkaklık, tembellik, gurur, gösteri meraklılığı, ikiyezlülük, riyakarlık, döneklık, bilgiçlik taslama, hurafe, saçmalık, sihir ve sihirbazlara inanma, körü körüne taklit, düşmanlık duygusu, tamahkarlık, açgözlülük, dalgınlık, budalalık, arsızlık, ağır uyusukluk, sözünden dönme ve anlaşmayı bozma vb. psikolojik ve sosyolojik birçok neden sayılabilir.¹⁴⁷ Bu sebepler arasında ahmaklık, asalaklık ve cimriliğin ön plana çıktığı görülür. Bu hasletlere sahip insanları eleştirmek ve garipliklerine gülmek amacıyla fıkralar anlatılmış; bunlar da edebî eserlerde yerini almıştır. Biz de burada bu üç hasletin mizaha etkisinden bahsedeceğiz.

a. Ahmaklık

Arap edebiyatında ahmaklık,¹⁴⁸ hemen hemen aynı anlama gelen dalgınlık

¹⁴² Yâsîn, 36/22.

¹⁴³ İsfehânî, *Eğânî*, IV, 278. Nüktedan Delâl ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: İsfehânî, *Eğânî*, 266-297.

¹⁴⁴ el-Mülk, 67/28.

¹⁴⁵ el-Ebşîhî, *Mustatref*, s. 759. Ayrıca bkz.: Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 93.

¹⁴⁶ Câhiz, *Hayavân*, VI, 506. Ayrıca bkz.: Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 118.

¹⁴⁷ en-Neccâr, Muhammed Receb, *Cuhâ el-Arabî*, Dâru's-Selâsil, Kuveyt, 1989, s. 161.

¹⁴⁸ *Ahmaklık* kelimesinin sözlük anlamı için bkz.: İbn Dureyd, *Kitâbu Cemherati'l-Luğa*, I, thk. Remzî Münîr Baalbekkâ, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1987, s. 557-558; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa*, II, neşr. Abdüsselâm M. Hârûn, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1414/1993, 105-106; İbn Manzûr, *Lisân*, X, s. 67-69; İbnü'l-Cevzî, *Hamkâ*, s. 13. Ayrıca bkz.: Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 70.

ve dalgınca tavır sergileme¹⁴⁹ halleri gibi olgular, cahiliye döneminden beri insanları güldürmüş ve dolayısıyla mizahı etkileyen faktörlerden birisi olmuştur. Terim olarak *aklın noksanlığı ve bir şeyi yerli yerine koyamamak*¹⁵⁰ şeklinde tarif edilen ahmaklık doğuştan gelen cehaletin bir çeşididir. Çünkü ahmak ne yaptığını ve ne söylediğini bilemediği gibi ahmaklığından dolayı ne olduğunu anlayamayan ve kendi dünyasında seyre çıkan bir gemi gibidir.¹⁵¹

Emevîler döneminde bir kısım ileri gelenlerle birlikte nüktedanlardan şarkıcılara kadar çeşitli kesimden insanlar ahmaklıkları ile meşhur olmuşlardır. İçinde buldukları ortamlara alakası olmayan sözler sarfetmeleri ve anlaşılmasız tavırlar sergilemeleri ile insanları güldürmüşler, hatta atasözlerine kadar geçmişlerdir. Ayrıca bir kısım hayvanların durumları da ahmaklık olarak değerlendirilerek atasözü şeklinde dilden dile dolaşarak anlatılmıştır.

Halife Abdülmelik b. Mervân'ın kardeşi Muâviye b. Mervân ahmak olarak tanınmıştır.¹⁵² İbn Abdîrabbîh de bir dönem valilik de yapmış olan Ebân b. Os-mân'ı da ahmaklardan saymış ve Muâviye'nin evli iki kızına talip olmasını da örnek olarak zikretmiştir.¹⁵³ Yukarıda da ifade edildiği gibi Attâb b. Verkâ da ahmakça tavırlar sergilemiştir. Onun Yemâme valiliği sırasında zayıf bir köpeğe saldıran ve onu öldüren diğer bir köpeği ölüm cezasına çarptırdığı rivayet edilmiştir.¹⁵⁴

Akkâd'ın da ifade ettiği gibi bu dönemde Hebenneka,¹⁵⁵ Şernebes,¹⁵⁶ Bâkıl,¹⁵⁷ Cuhâ¹⁵⁸ gibi bir kısım insanların ahmaklıkları atasözlerine konu olmuş;¹⁵⁹

— — —

¹⁴⁹ *Dalgınlık* (el-ğaflet) kelimesinin sözlük anlamı için bkz.: İbn Dureyd, *Cemhera*, II, 958; Zemaşşerî, *Esâs*, 453; İbnü'l-Cevzî, *Hamkâ*, s. 13; İbn Manzûr, *Lisân*, XI, 498. Ayrıca bkz.: Kuzayha, *Fukâhe*, s. 259; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 70.

¹⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisân*, X, 67-68.

¹⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *Hamkâ*, s. 14. İbnü'l-Cevzî ahmaklar ve dalgınlarla ilgili *Ahbâru'l-Hamkâ ve'l-Muğaffelîn* (Beyrut, 1405/1985) adlı eser telif etmiş; kitapta ahmakları tanıtan fizikî özelliklerden, davranış bozukluklarından bahsetmiş ve onlarla ilgili birçok fıkraya yer vermiştir. İbnü'l-Cevzî, *Hamkâ*, s. 19-27.

¹⁵² İbn Abdîrabbîh, *İkd*, VI, 166-167; el-Husrî, *Mulah*, s. 240.

¹⁵³ İbn Abdîrabbîh, *İkd*, VI, 167. İbn Abdîrabbîh'i Ebân b. Osman'ın ahmak olduğu düşüncesine, onun şakacı mizacı (İsfahânî, *Eğânî*, XIX, 188-189), dönemin Tuveys gibi şarkıcıları ile zaman zaman birlikteliği (İbn Abdîrabbîh, *İkd*, II, 30) ve Muâviye b. Ebî Süfyan'ın evli iki kızına dünür olması (İbn Abdîrabbîh, *İkd*, VI, 167) ve muhtemelen annesinin ahmaklığı (İbn Kuteybe, *Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire, 1992, s. 201) götürmüş olabilir. Halbuki onun valilik görevinde bulunması, ilk defa siyer ilgili eser yazması, hadis ravisi olması (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 210; Zirikî, *A'lâm*, I, 27) gibi hususları göz önünde bulundurduğumuzda bunları bir ahmağın yapabileceği düşünülemez.

¹⁵⁴ Câhiz, *Bevân*, II, 604; Uyûn, II, 45.

¹⁵⁵ Kays b. Sa'lebe kabilesinden olan Hebenneka'nın asıl adı Yezîd b. Servân'dı. Aynı zamanda Zu'l-Vedeât da denmekteydi. Atasözlerine konu olan ahmaklığı ile ilgili anlatılan hikâye şöyledir: Bir gün devesini kaybetti ve kim bulursa deveyi ona vereceğini söyledi. Bunun üzerine niçin böyle yaptığını sorduklarında şöyle cevap verdi: "*Bulmanın tadı (sevinci) nerede?*" dedi. Burada deveyi bulana ödül vermek akıllılıktır. Deveyi vermek ise tam ahmaklıktır. O deveyi vereceğini söyleyerek ahmaklığını göstermiştir. Onun ahmaklığı ile ilgili başka fıkralar da anlatılır. Meydânî, *Emsâl*, I, 281-282.

¹⁵⁶ Yine bu dönemin ahmaklarından birisi de *Ahmak Şernebes* idi. Ona *Şernebes* diye hitabet edildiği gibi *Hernebez* ve *Mernebez* de denilirdi. Meydânî onun ahmaklığının "أحمق من شرنب" = *Şernebes'den daha ahmak*" şeklinde atasözü olarak söylenegeldiğini belirtir. Meydânî, *Emsâl*, I, 289-290.

¹⁵⁷ Meramını ifade edememesi ile atasözlerine konu olmuş konuşma özüllü ahmak Bâkıl el-Ayy, →

emsâl kitaplarında bunlarla ilgili atasözleri ve hikâyeler yer almıştır. Ayrıca bir kısım hayvanların hareketleri ahmaklık olarak algılanmış, atasözlerine konu olmuş ve bunların ahmaklıkları ile ilgili hikâyeler insanları güldürmüştür. Bunlara deve kuşu,¹⁶⁰ saksağan kuşu,¹⁶¹ vb. ile ilgili atasözlerini örnek olarak verebiliriz.¹⁶²

Bu dönemde bir kısım nüktedanlar, insanların ahmaklıklarını ortaya koymak için ahmakça tavır sergiliyorlar, yani kendilerini ahmaklığa veriyorlardı. Bunlardan birisi de Şa'bi idi. Bir gün adamın birisi yanında eşi varken Şa'bi'nin yanına geldi ve "Hanginiz Şa'bi?" diye sordu. Şa'bi de eşini göstererek "Şu" dedi. Ahmak bir hamal Şa'bi'ye şeytanın karısının ismini sorunca şöyle cevap verdi: "Nikahında bulunmadık!"¹⁶³ Aynı şekilde Eş'ab gibi mizah ustaları kendilerini ahmaklığa veriyorlardı. Zira sonuçta onlar birer sanatçı idiler ve geçimlerini sağlamak için bütün yeteneklerini kullanıyorlardı. Yukarıdan itibaren çeşitli vesilelerle isimlerine yer verdiğimiz bu nüktedanlar, yerine göre komedyenlik, tamahkarlık, asalaklık ve yerine göre de ahmakça davranışlar sergiliyorlardı. Bunlar arasında Eş'ab'la birlikte Muzebbed, şâir el-Himyri¹⁶⁴ ve el-Ğâdiri¹⁶⁵ gibi şahsiyetleri sayabiliriz. Muzebbed ile ilgili şu fıkra bu durumu ortaya koymaktadır: Muzebbed bir şahsa: "Sana bin dirhem verilmesi (karşılığında) evin damından aşağı düşmen seni sevindirir mi?" diye sordu. Adam da olumsuz cevap verince Muzebbed: "Bana bin dirhem verilmesini ve Süreyya Yıldızı'ndan (bile) düşmeyi isterim" dedi. O şahıs da: "Yazıklar olsun sana! Düştüğün zaman ölürsün (O zaman parayı ne yapacaksın?)" dedi. Muzebbed de (kendisini ahmaklığa vererek şöyle) cevap verdi: "Nerden biliyorsun? Belki samanların üzerine, belki de köpükten yataklar üzerine düşerim."¹⁶⁶

Emevîler dönemi nüktedanlarının başvurdukları bu mizah tarzı, kendilerinden sonraki asırlarda gelen mizah ustalarını etkilemiş ve onlar da söz konusu tekniğe

→ →

Rabia kabilesindendi. Leys onun atasözüne konu olan olayını şöyle anlatır: Bâkil bir geyiği 11 dirheme aldı. Kendisine kaçta aldığı sorulduğunda (dili ile ifade edemeyerek on sayısını göstermek için) iki ellerini parmaklarını açtı ve (on bire tamamlamak için de) dilini gösterdi. O anda ellerini kaldırıncaya geyik de elinden kurtulup kaçıp gitti. Bundan dolayı ahmaklığı "أعيا من باقل" = *Bâkil'dan daha iyi meramını ifade edemeyen* şeklinde atasözlerine konu oldu. İbn Abdірabbih, *İkd*, VI, 164; Meydâni, *Emsâl*, II, 50-51.

¹⁵⁸ Hayatının çoğunu Emevîler döneminde geçiren, Arapların Nasreddin Hoca'sı denilen Cuhâ'nın zeki olduğunu gösteren fıkralar anlatılsa da, onun saflığı ve aptallığı "أحمق من ححا" = *Cuhâ'dan daha ahmak* şeklinde darb-ı mesel olmuş ve ahmaklığı ile ilgili birçok fıkra kaynaklarda yer almıştır. İbnu'l-Cevzî, *Hamkâ*, s. 36-40; Meydâni, *Emsâl*, I, 288; Zemaşşerî, *el-Mustaksâ fi Emsâli'l-Arab*, I, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1987, 76. Ayrıca bkz.: Rosenthal, *Mizah*, s. 15, dipnot 31.

¹⁵⁹ Akkâd, *Cuhâ*, s. 171.

¹⁶⁰ Deve kuşu nereye yumurtlayacağını bilemediği için herhangi bir yere yumurtlar ve yumurtasını kırardı. Bu ahmakça davranışından dolayı "أحمق من نعام" = *Deve kuşundan daha ahmak* atasözü söylendi. Zemaşşerî, *Mustaksâ*, I, 85; Meydâni, *Emsâl*, I, 290; İbnu'l-Cevzî, *Hamkâ*, s. 32.

¹⁶¹ Saksağan kuşu hem yumurtasına hem de yavrularına sahip çıkamazdı. Onun bu ahmak davranışı "أحمق من عقق" = *Saksağan kuşundan daha ahmak* şeklinde atasözü olarak söylenelemiştir. Meydâni, *Emsâl*, I, 291; İbnu'l-Cevzî, *Hamkâ*, s. 32.

¹⁶² Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 199

¹⁶³ Âbi, *Nesru'd-Durr*, s. 188.

¹⁶⁴ Akkâd, *Cuhâ*, s. 171.

¹⁶⁵ İbn Abdірabbih, *İkd*, VI, 160.

¹⁶⁶ İbnu'l-Cevzî, *Hamkâ*, s. 40.

başvurmuşlardır. Abbâsiler döneminde İbnu'l-Cessâs bu nüktedanların başında gelmiştir.¹⁶⁷

b. Asalaklık (Tufeylîlik)

Asalakça tavırlar genelde eleştiri amacıyla mizahı etkileyen faktörlerden sayılmış; fıkra, alay ve hicvin konusu yapılmıştır. Bu konuda Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve Şihâbeddîn el-Akfehîsî (ö. 808/1505) müstakil eserler kaleme almışlardır.¹⁶⁸

Çağırılmadığı düğün yemeğine veya ziyafetlerine katılmaya asalaklık (tetafful); böyle yemek ve davetlere katılana da *tufeylî* denmekteydi. Ancak *tufeylî* kelimesinin türediği kök ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürüldü.¹⁶⁹ Bunlardan birisi de çağırılmadan düğün yemeklerine, ziyafetlere giden Tufeyl el-Arâis'den geldiği görüşüdür. Asıl adı İbn Zellâl el-Kûfî olan Tufeyl el-Arâis, halife Osman'ın mevlâlarından olup Emevîler zamanına kadar yaşamış ve Benî Abdullah b. Ğatafân'a mensuptu. O ilk defa şehirlerde davetsiz yemeklere giden ve bu adeti başlatan kimse idi. Kûfe'yi içindeki hiç bir şeyi gözünden kaçırmadığı bir havuza benzeterek memnuniyetini ifade ederdi.¹⁷⁰ Tufeyl el-Arâis'in düğün yemeğine giden asalağın yakayı ele vermemesi için şöyle kıymetli tavsiyeleri vardı: “Sizden biriniz bir düğüne gittiğinde (davetli olmadığınız şeklinde) şaşkın ve şüpheli bir şekilde sağa sola bakmasın. Eğer düğün kalabalıksa yürüsün içeri girsin, insanların gözlerine bakmasın... Ancak düğünde kapıcılık yapan kimse kaba ve sert birisi ise önce ondan başlasın. Azarlamadan yol gösterir ve nasihat eder gibi emir versin ve yasakları söylesin.”¹⁷¹

Tufeyl el-Arâis'i dikkate aldığımızda asalaklığın Emevîler döneminde ortaya çıktığı söylenebilir. Ancak bu konuda yapılacak daha titiz bir çalışma ile geçmişten günümüze asalaklığın tarihi ortaya çıkarılabilir.

O dönemde Tufeyl el-Arâis'den başka, asalaklık yapan şahsiyetler olmuştur.

¹⁶⁷ Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 202-204.

¹⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî *Kitâbu't-Tatfil ve Hikâyâtü't-Tufeyliyyîn fi Ahbârihim ve Nevâdirihim ve Eşârihim* (thk. Abdullah Abdurrahîm Useylân, Dâru'l-Medenî, Cidde, 1406/1986) ve Şihâbeddîn el-Akfehîsî de *Oburlar ve Asalaklar* (terc. Savaş Kocabaş, Şule Yayınları, İstanbul, 2001) adlı eserleri telif etmişlerdir.

¹⁶⁹ Tufeylî kelimesinin alındığı kök hakkında daha geniş bilgi için bkz.: el-Bağdâdî, *Tatfil*, s. 61; İbn Hamdûn, *et-Tezkiratu'l-Hamdûniyye*, IX, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sader, Beyrut, 1996, 108; İbn Manzûr, *Lisân*, XI, 404; Meydânî, *Emsâl*, II, 448. Ayrıca bkz.: V. Minorsky, “Tufeylî”, *İA*, İstanbul, 1974, XII/1; Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 71.

¹⁷⁰ Câhiz, *Buhalâ*, s. 113; el-Bağdâdî, *Tatfil*, s. 61-63; İbn Hamdûn, *Tezkira*, IX, 108; Seâlibî, *Simâr*, s. 108-109; Zemahşerî, *Müstaksâ*, I, 225; Meydânî, *Emsâl*, II, 448. Ayrıca bkz.: Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 71. Onun asalaklığı ve açgözlülüğü darbu mesel olmuştur (Zemahşerî, *Müstaksâ*, I, 225; Meydânî, *Emsâl*, II, 448; Zirikî, *A'lâm*, III, 227). Onun asalaklığına şu örneği verebiliriz: Bir gün ona “*2x2 kaç eder?*” diye sorduklarında: “*Dört çörek eder*” diye cevap vermiştir (Câhiz, *Beyân*, IV, 879; Tevhîdî, *İmtâ*, s. 324). Yine bir gün ona: Arapların “*Biz Araplar, misafire en çok ikramı yapan milletiz* = نحن العرب نقول: نحن العرب أقوى الناس للضيف” dediği söylendiğinde “*Burada Arap* (العرب) kelimesi ihtisas üzere mansub olduğunu (yani gramer kuralını) bildirmek için söylenmiştir (yoksa başkalarına ikram için değil)” demiştir (Tevhîdî, *İmtâ*, s. 324). Yine ona ağaçların en şerefli sorulduğunda (asalaklığına uygun olarak) şöyle cevap vermiştir: “*Musa'nın asası, Rasûlullah'ın minberi ve düğün masalarıdır.*” İbn Abdirabbih, *Ikd*, VI, 218; Seâlibî, *Simâr*, s. 109.

¹⁷¹ İbn Abdirabbih, *Ikd*, VI, 218.

Bunlar arasında Zekeriyâ b. Manzûr, meşhur şair Zi'r-Rumme¹⁷² ve Rakabe b. Maskale'yi (ö. 126/745)¹⁷³ sayabiliriz Rakabe'nin asalaklığı ile ilgili şu olay anlatılır: Rakabe hep camide otururdu. Akşam olunca, sohbet arkadaşlarından, evi caminin yakınında olanlara haber gönderir, her biri evinden turfanda meyve ve hoş yiyecekler getirirlerdi. O da önce yer, sonra: “*Keşke gece kıyamet gününe kadar devam etseydi*” derdi.¹⁷⁴

Bu dönemde insanlar asalaklığa, fakirlikten kurtulmak ve daha müreffeh hayat sürdürebilmek amacıyla başurmuşlardır.¹⁷⁵ Ancak daha sonraki dönemlerde de bir kısım insanlar düşünlere davetsiz gitmeyi meslek haline getirmişlerdir. Özellikle Abbâsiler döneminde asalaklar, cennet hayatı yaşamışlardır. Sonuçta asalaklık Emevîler döneminde mizahı etkileyen bir faktör iken Abbâsiler döneminde mizah tarzı olmuştur. Abbâsiler döneminde Tufeylî Bunân asalaklığın piri ve üstadı olmuştur.¹⁷⁶

c. Cimrilik

İslâm'da cimrilik kötü hasletlerden sayılmıştır.¹⁷⁷ İslâm ahlakçıları da cimriliği ahlâkî ve psikolojik hastalık olarak kabul etmişlerdir.¹⁷⁸ Ancak Emevîler döneminden başlayarak bir kısım insanlar cimrice tavırlar sergilemişlerdir. Onların bu tavırları eleştiri amacıyla alay konusu yapılmış ve mizahı etkileyen faktörlerden birisi olmuştur. Câhiz de bu duruma kayıtsız kalmayarak mizahi bir üslupla cimrilerin fıkra ve mizahî olaylarını ihtiva eden, klasiklerden sayılan “*el-Buhalâ (Cimriler)*”¹⁷⁹ adlı eserini telif etmiştir.

Cömertlikleri ile her zaman övünen Araplar için de cimrilik kötü hasletlerden biridir. Ancak bu hasletin onlara daha sonra bulaştığı iddia edilir. M. Bahaüddin Varol müslümanlara (Araplara) cimriliğin İranlılardan geçtiğine delil olarak şu olayı gösterir: 21/642. yılda İran'ın Mâhân bölgesinin ileri gelenlerinden Dînâr isminde bir kişi Muâviye zamanında Kûfe'ye gelerek müslümanlara şöyle demiştir: “*Ey Kûfeliler! Siz bizim diyarlarımıza gelen ilk Müslüman halksınız. Siz insanların en hayırlıları ve üstünü idiniz. Bu özellikleriniz, Hz. Ömer ve Hz.*

¹⁷² Bağdâdî, *Tatfil*, s. 61-62; Akfehî, *Oburlar*, s. 90.

¹⁷³ Rakabe b. Maskele b. Abdî el-Kûfî sika ravilerden ve zahitlerdendir. Câhiz onu Arapların hatiplerinden sayar. Çok şakacı olduğu rivayet edilir. Câhiz, *Beyân*, I, 104, 326; İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, III, thk. Muhammed Avvâme, Dâru'r-Reşid, Halep, 1412/1992, s. 210.

¹⁷⁴ Akfehî, *Oburlar*, s. 90.

¹⁷⁵ el-Bağdâdî, *Tatfil*, s. 61-62. Ayrıca bkz.: Sa'd, Fehmî, *el-Âmme fi Bağdâd*, Dâru'l-Muntehâbi'l-Arabî, Beyrut, 1413/1993, s. 318; Kuzayha, Fukâhe, s. 315.

¹⁷⁶ Abbâsiler dönemindeki asalaklık hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 200-201.

¹⁷⁷ Allah Kur'an'ında (Âli İmrân, 3/180; Nisâ, 4/37; Tevbe, 9/76; Muhammed, 47/37; Hadîd, 57/24; Nisâ, 4/128; Haşr, 59/9; Teğâbun, 64/16; Ahzâb, 33/19) inananları cimrilikten sakındırır.

¹⁷⁸ Çağrıncı, Mustafa, “Cimrilik”, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 4.

¹⁷⁹ Câhiz *el-Buhalâ*'da toplumun çeşitli tabakalarından birçok insanın cimriliği ile ilgili fıkra ve hikâyeler anlatır. Bunlar arasında İranlı Mervliler de bulunmaktadır. Zira Câhiz böylece tabiatlarında cömertlik bulunan Arapların üstünlüğünü ispat etmeye çalışmaktadır. Aslında bu eserin asıl telif sebeplerinden birisi de, Arapların üstünlüğünü ortaya koymak olduğu ileri sürülmektedir (Kılıçlı, *Şuûbiyye*, s. 250-254). Câhiz İranlı Mervlilerin cimriliğini o kadar abartır ki, onların horozları bile tavukların önündeki yiyecek tanelerini almaktadır (Câhiz, *Buhalâ*, s. 18, *Cimriler*, s. 35). Hatîb el-Bağdâdî de aynı isimde bir eser telif etmiş; bu eser günümüze kadar gelmiş ve neşredilmiştir. M. Yaşar Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA*, XVI, İstanbul, 1997, s. 459.

Osman dönemlerinde de devam etmişti. Ancak daha sonra bu halleriniz değişip sizde dört özellik belirdi. Bunlar hile, cimrilik, hıyanet ve darlık. Halbuki bunlardan hiç biri daha önce sizde yoktu. Aranızda bir süre durdum da bunların nereden geldiğini anladım. Hile Nebat'tan, cimrilik İranlılardan, hıyanet Horasanlılardan ve darlık da Ahvazlılardan."¹⁸⁰ Arapların cimriliğini bütünüyle İranlılara bağlamak yanlış olur. Zira insanların farklı yaratılması sebebiyle aynı mizaca sahip olmadığı düşünüldüğünde, herkesin aynı nitelikleri taşımayacağı bir gerçektir. Bundan dolayı bir millet içinde cömert de olur, cimri de olur.

Yukarıda ifade edildiği gibi Emevî halifelerinden Muâviye yemekte cimriliği ile tanınmıştır.¹⁸¹ İbn Tiktaka onun bu cimriliği ile ilgili şöyle bir olay anlatır: Ebû Bekre isminde bir şahıs oğlu ile birlikte Muâviye'nin huzuruna çıktı. Muâviye o sırada yemek yemekteydi (ve onlar da sofraya oturdular). Ebû Bekre'nin oğlu çok yemek yiyordu ve Muâviye ise onu (göz ucuyla) takip ediyordu. Ebû Bekre bu durumun farkına vararak oğlunu engellemeye çalıştıysa da başaramadı. Ertesi günü Ebû Bekre tek başına Muâviye'nin huzuruna gelince çocuğuna ne olduğunu sordu. O da: "Dengesini kaybetti (hastalandı)" dedi. Bunun üzerine Muâviye: "O yemeyi terk etmediği müddetçe aynı hastalığı nükseder" dedi.¹⁸² Yine bir gün Muâviye nüktedan Sa'sa'a b. Sûhân (ö. 60/680) ile öğle yemeğinde işkembe yiyordu. Sa'sa'a Muâviye'nin önünden yemeye başlayınca Muâviye: "Uzaktan otlanıyorsun" dedi Sa'asa'a ise: "Kıtlık gören elbette uzaktan otlanır" dedi.¹⁸³

Yukarıda da belirtildiği gibi Hişâm b. Abdilmelik eğlence hayatına itibar etmemiş, devlet işleriyle meşgul olmuş; özellikle de israfı yasaklaması sebebiyle cimrilik ve tamahkarlıkla suçlanmıştır.¹⁸⁴ Onun cimriliği ve tamahkarlığı ile ilgili fıkralar edebî eserlere yansımıştır. Onlardan birisi de şu fıkradır: Bir gün Hişâm kendisine ait bir bahçeye girdi. Beraberinde arkadaşları da vardı. Hep birlikte bahçeyi gezdiler, bahçede her türlü meyve vardı. Etrafındakiler hem yiyorlar hem de onların bereketlenmesi için dua ediyorlardı. Bunun üzerine Hişâm: "Sizler o meyveleri yediğiniz halde onlar nasıl bereketlenir?" dedi. Daha sonra bahçenin görevlisini çağırdı ve ona şöyle dedi: "Bahçedeki ağaçları sök ve onların yerine zeytin ağaçları dik de buradan hiç kimse bir şey yemesin."¹⁸⁵

Bu dönemde cimriliği ile meşhur şahsiyetlerden birisi de Ebu'l-Esved ed-

— — — —

¹⁸⁰ M. Bahaüddin Varol, "Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine", *İSTEM*, Yıl: 3, Sayı: 6, Konya, 2005, s. 209.

¹⁸¹ İlk Emevî halifesi Muâviye'nin cimriliği ile haberler tarih ve edebiyat kitaplarında yer almıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi edebî açıdan bu haberler değerlendirilmiş, ancak söz konusu haberlerin mevsukiyeti üzerinde durulmamıştır. Emevî halifelerle ilgili bu önyargılı sayılabilecek olumsuz nitelermelerin ayrı bir çalışma konusu olduğu kanaatindeyiz.

¹⁸² İbn Tiktaka, *Fahrî*, s. 108.

¹⁸³ Câhiz, *Buhalâ*, s. 150; *Cimriler*, s. 140.

¹⁸⁴ İbn Abdirabbih, *İkd*, VI, 178. Ayrıca bkz.: Koyuncu, *Saray Hayatı*, s. 145-146; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 81. İsmail Hakkı Atçeken Hişâm'ın cimri tanınmasını devlette uyguladığı sıkı ekonomik programa bağlı olduğunu ifade etmekte ve çağdaş tarihçilerden A. Muhammed Abdüllatif, Hişâm'ın cimriliği ile ilgili metinlerin Emevîlere düşmanlığı ile bilinen kaynaklardan nakledilen bilgiler olduğunu söylemektedir. Atçeken, *Hişâm*, s. 243.

¹⁸⁵ Câhiz, *Buhalâ*, s. 150, *Cimriler*, s. 141; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 222. Ayrıca bkz.: Atçeken, *Hişâm*, s. 240.

Duelî (ö. 69/688) idi.¹⁸⁶ Câhiz¹⁸⁷ ve İbn Abdîrabbîh¹⁸⁸ onu cimrilerden saymaktadır. Onun cimriliğini şu sözü açıkça ortaya koymaktadır: “Eğer yoksulları doyursaydık bizim durumumuz onlardan daha kötü olurdu.”¹⁸⁹ Ebu’l-Esved’in cimriliği ile ilgili sözleri ve fıkraları kaynaklarda anlatılmaktadır. Bir defasında bir bedevî ile yemek yiyordu. Onun aldığı iri lokmalar karşısında dehşete düştü: “*Senin ismin ne?*” diye sorunca bedevî “*Lokmân*”¹⁹⁰ diye cevap verdi. Bunun üzerine Ebu’l-Esved “*Ailen ismini koymada isabet etmiş, sen lokmansın (onun gibi çok yiyorsun)*” dedi.¹⁹¹ Yine bir gün Ebu’l-Esved, bir gece uyandığında gürültü işitişip “*Bu gürültü nedir?*” diye hizmetçilere sorar. Hizmetçi: “*Ahırda at yiyecek yiyor da gürültü odur*” deyince, Ebu’l-Esved: “*Böyle gece yarılarda kalkıp da malımı telef eden bir hayvan bana lazım değil!*” diyerek sabah olur olmaz hayvanı pazara götürüp satar.¹⁹²

Bu dönemde nüktedan ve mizah ustalarından Muzebed el-Medenî de cimriliği ile şöhret bulmuştur. Bir cariye için Muzebed’den para almak için harcadığı bütün çabaların boşa gitmesi ve tek kuruş dahi vermemesi, onun cimriliğini göstermiştir.¹⁹³ Cimriliği ile ilgili şu fıkrayı örnek olarak verebiliriz: Bir gün Muzebed iki hayvan kellesi satın aldı, (eve getirdi), ikisini de (sofrada) hanımının önüne koydu ve ona: “*Otur, (birlikte) yiyelim*” dedi. Hanımı ise kellenin birisini aldı, arka tarafına koydu ve: “*Bu annem için*” dedi. Muzebed de diğer kelleyi aldı, arka tarafına koydu ve: “*Bu da babam için*” dedi. Hanımı bunun üzerine: “*Ne yiyeceğiz*” deyince Muzebed: “*Sen annen için sakladığın kelleyi koy, ben de babam için sakladığımı koyayım*” dedi.¹⁹⁴

SONUÇ

Emevîler dönemi, İslam tarihinde hadis, tefsir ve fıkıh gibi dini ilimler başta olmak üzere birçok ilim, kültür, felsefe, edebiyat ve sanatın hazırlık safhasının yapıldığı bir asır olduğu gibi, aynı zamanda edebî açıdan mizah dahil birçok tarzın da temellerinin atıldığı bir dönem olmuştur. Çok yoğun mizahî atmosferin yaşandığı bu dönemde mizahı etkileyen birçok faktör olmuştur. Yöneticilerin durumu, bu faktörlerin başında gelmiştir. Bir taraftan onların cimrilik gibi kusurları, diğer taraftan mizaha meyyal mizaçları, eğlenceye düşkünlükleri ve böyle

¹⁸⁶ Tabiînin ileri gelenlerinden, fakih, muhaddis, ilk defa nahiv ilminin esaslarını koyan, bir o kadar cimri ve hazırcevap olan Ebu’l-Esved Zâlim b. Amr, Hz. Ali ile de görüşmüş birisi idi. Onun hakkında daha geniş bilgi için bkz. İsfehânî, *Eğânî*, XII, 105; el-Bağdâdî, *Hizâne*, I, 281-286; Faik Reşad, *Külliyat-ı Letaif*, haz. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 398-399. Ayrıca bkz.: Kuzayha, *Fukâhe*, s. 169; Tefvik Topuzluoğlu, “Ebu’l-Esved ed-Duelî”, *DîA*, X, İstanbul, 1994, s. 311-313.

¹⁸⁷ Câhiz, *Buhalâ*, s. 15, 153, 187; *Cimriler*, s. 34, 143, 170-171.

¹⁸⁸ İbn Abdîrabbîh, *İkd*, II, 490, VI, 196.

¹⁸⁹ İbn Abdîrabbîh, *İkd*, II, 490; Âbî, *Nesru’-d-Durr*, s. 306.

¹⁹⁰ Araplar bir şahsın çok yemesini ifade için *Lokmân* isimli şahsı örnek olarak verirlerdi. Seâlibî, *Simâr*, s. 81.

¹⁹¹ el-Câhiz, *Buhalâ*, s. 153; *Cimriler*, s. 143. Ayrıca bkz.: Doğan, *İkinci Abbâsî*, s. 77.

¹⁹² Reşad, *Külliyat*, s. 402

¹⁹³ İsfehânî, *Eğânî*, XV, 30-32; Âbî, *Nesru’-d-Durr*, s. 293-294.

¹⁹⁴ Husrî, *Mulah*, s. 413. Onu cimriliği için bkz.: Husrî, *Mulah*, s. 211-212; 230-231. Onun cimriliğini gösteren olaylardan birisi de “*ديك مزيد = Muzebed’in horozu*” şeklinde atasözlerine de konu olmuş horozudur ki çok hoş bir hikayedir. Seâlibî, *Simâr*, s. 470-471.

meclisler oluşturmaları mizahî ortamın gelişmesini etkilemiştir. Zira söz konusu meclislerde şarkıcı ve mizah ustaları bütün hünerlerini sergilemişlerdir. Bu nüktedanlar veya bu meclislerde bulunan insanlar, zaman zaman mucûn denilen müstehcen ve dini değerleri hafife alan şakalar yapmışlardır.

Bu döneme damgasını vuran ve hilafetin el değiştirmesine sebep olan Hz. Ali ve Muâviye arasındaki siyasi mücadele, o dönemden günümüze kadar düşünce sisteminin oluşmasında etkili olabildiği gibi mizahî ortam oluşmasında da rol oynadığı söylenebilir. Zira taraflar daha sonra kendilerini savunmak ve karşı tarafa üstünlük sağlamak amacıyla mizah dahil birçok edebî unsuru kullanmışlardır.

Emevîler zamanında düzenli eğitim kurumlarının olmaması sebebiyle Araplar ve mevâlî Arap dilini iyi öğrenemediler. Araplar da kendileri dışındaki milletleri dili iyi kullanamamaları nedeniyle alaya aldıkları gibi daha pek çok sebeple de onları eleştiri konusu yaptılar. Bunu da zaman zaman manzum ve nesir tarzında ifade ettiler.

Bu dönemde bir kısım insanların ahmakça, asalakça ve cimrice tavırları, mizah konusu yapılmıştır. Ancak Eş'ab ve Müzebed gibi bir kısım mizah ustası ve nüktedanlar, bazen mizahçılıklarını göstermişler, bazen de asalakça, cimrice ve ahmakça tavırlar sergilemişlerdir. Dolayısıyla para kazanmak için bütün maharetlerini ortaya koymuşlardır.

Sonuç olarak, bu dönemin mizahı, İslam edebiyatında mizahın altın çağının yaşandığı Abbâsîler döneminin alt yapısını oluşturmuştur. Abbâsîler dönemi özellikle mizahı etkileyen faktörler, mizah tarzları ve yapılan şakalar açısından Emevîler döneminin izlerini taşımıştır.

Kaynaklar

- » Âbidî, Salâh Hüseyin, *el-Melâbisu'l-Arabiyyetu'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî es-Sânî mine'l-Masâdiri't-Târihiyye ve'l-Eseriyye*, Bağdat, 1980.
- » Akfehîsî, Şihâbeddîn, *Oburlar ve Asalaklar*, terc. Savaş Kocabaş, Şule Yay., İstanbul, 2001.
- » Akkâd, *Cuhâ ed-Dâhik el-Mudhik*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1379/1969.
- » Altınay, Ramazan, "Giriş", *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara, 2003.
- » Altınay, Ramazan, *Emevilerde Günlük Yaşam*, Ankara Okulu, Ankara, 2006.
- » Aycan, İrfan –Sarıçam, İbrahim, *Emeviler, Diyanet Vakfı Yay.*, Ankara, 1993.
- » Aycan, İrfan, "Emeviler Döneminde Musiki", *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara, 2003.
- » Aycan, İrfan, "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *AÜİFD*, sayı 38, Ank.1998.
- » Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer, *Hizânetu'l-Edeb*, I, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1491/1989.
- » Bakır, Abdülhalik, "Kays b. Sa'd", *DİA*, XXV, Ankara, 2002, s. 93.
- » Belâziirî, Ahmed b. Yahyâ, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, Beyrut, 1417/1996.
- » Bustânî, Bitris, *Udebâu'l-Arab*, II, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1989.
- » Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Tâc fi Ahlâkı'l-Mulûk*, thk. Ahmed Zekî Bâşâ, el-Matbaatu'l-Emîriyye, Kahire, 1322/1914.
- » Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyin*, II, Dâru lhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1414/1993.
- » Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, I, neşr. Abdusselâm M. Hârûn, Mısır, 1384-89/1964-69.
- » Câhız, *Resâilu'l-Câhiz*, thk. Abdusselâm M. Hârûn, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1399/1979.
- » Çağrıncı, Mustafa, "Cimrilik", *DİA*, VIII, İstanbul, 1993.
- » Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.
- » *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (DGBİT)*, Red: Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993.
- » Ebsîhî, Şihâbuddîn Muhammed, *el-Mustatref fi Kulli Fennin Mustazref*, Muessesetu İzziddîn, Beyrût, 1411/1991.
- » Ebû Ali el-Muhassan b. Ali et-Tenûhî, *el-Ferec Ba'de's-Şidde*, I, Dâru Sâder, Beyrut,

- 1398/1978.
- » Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheratu'l-Emsâl*, II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988.
  - » Ebû Hilâl el-Askerî, *Furûku'l-Luğa*, Mektebetu Basireti, yy..
  - » Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, XV, thk. Abdülemîr Ali Mehennâ-Semîr Yûsuf Câbir, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995.
  - » Eco, Umberto, *Ortaçağı Düşlemek*, çev. Şaban Karadeniz, İstanbul, 1997.
  - » Fukâhe, *fi'l-edebi'l-Endelusi*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1418/1998.
  - » Furat, Ahmet Suphi, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, Edebiyat Fak. Basımevi, İstanbul, 1996.
  - » Göngör, Erol, *Kelâmî Sahada Estetik Yapı Organizasyon*, Ötügen Yay., İstanbul, 1999.
  - » Hatîb el-Bağdâdî *Kitâbu't-Tatfîl ve Hikâyâtü't-Tufeyliyyîn fi Ahbârihim ve Nevâdirihim ve Eşârihim* (thk. Abdullah Abdurrahîm Useylân, Dâru'l-Medenî, Cidde, 1406/1986.
  - » Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, t.y.
  - » Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I, İFAV, İstanbul, 1995.
  - » Huseyin, es-Seyyid Abdulhalîm Muhammed, *es-Suhriyye fi Edebi'l-Câhiz*, ed-Dâru'l-Cemâhiriyye, Libya, 1988.
  - » Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali b. Temîm el-Ensârî, *Cemu'l-Cevâhir fi'l-Mulah ve'n-Nevâdir*, thk. Ruhâb Hıdır Akkâvî, Dâru'l-Menâhil, Beyrut, 1413/1993.
  - » Hüseyin b. Ali el-Mesûdî, *Murûcu'z-Zehab*, III, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, t.y..
  - » İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, thk. Ahmed Emîn - İbrâhîm el-Ebyârî, Abdusselâm M. Hârûn, Kahire, 1949.
  - » İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetillah, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, XLIX, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1997.
  - » İbn Dureyd, *Kitâbu Cemherati'l-Luğa*, I, thk. Remzî Munîr Baalbekkî, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1987.
  - » İbn Ebî Avn, *el-Ecvibetu'l-Muskite*, thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed, Metâbiu'n-Nâşiri'l-Arabî, Kahire, 1985.
  - » İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa*, II, neşr. Abdusselâm M. Hârûn, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1414/1993.
  - » İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, III, thk. Muhammed Avvâme, Dâru'r-Reşîd, Haleb, 1412/1992.
  - » İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâiz-Zemân*, II, neşr. İhsân Abbâs, Dâru Sader, Beyrut, 1398/1978, s.500,503-505.
  - » İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, IX, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul, 1995.
  - » İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî, Uyûnu'l-Ahbâr, I, thk. Yûsuf Ali Tavîl, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1985.
  - » İbn Kuteybe, *Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire, 1992.
  - » İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, XIII, Dâru Sâder, Beyrut, 1414/1994.
  - » İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, tahk. İhsân Abbâs, Dâru Sâder, Beyrût, 1405/1985.
  - » İbn Tiktaka, *Fahrî*, s. 128. Ayrıca bkz.: Koyuncu, *Saray Hayatı*, s. 129. Rivayetlerde Süleyman b. Abdilmelik'in bir oturuşta birden fazla kuzu, onlarca nar ve tas tas kuru üzüm yediği anlatılmaktadır (
  - » İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali, *el-Fahrî fi'l-Âdâbî's-Sultâniyye ve'd-Duvelî'l-İslâmiyye*, Beyrut, t.y.
  - » İbnu'l-Cevzî, *Ahbâru'l-Hamkâ ve'l-Muğaffelîn*, Beyrut, 1405/1985.
  - » İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Umem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1412/1992.
  - » İbnu'l-Cevzî, *Kadınlar Kitabı (Ahbâru'n-Nisâ)*, çev. Yusuf Ziyaoğlu, İstanbul, 2000.
  - » İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001.
  - » İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, XXIX, Ankara, 2004.
  - » Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, İstanbul, 1997.
  - » Kâtip Çelebi, *Kesfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, I, neşr. M. Ş. Yalıtkaça-R. Bilge, İstanbul, 1360/1941.
  - » Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye*, Kayıhan Yay., İstanbul, 2001.
  - » Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İstanbul, 1992.
  - » Koyuncu, Mevlüt, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*, Beyan Yay., İstanbul, 1997.
  - » Lamîî Zâde Abdullah Çelebi, *Latîfeler*, Haz. Yaşar Çalışkan, İstanbul, 1994.
  - » Ma'rûf, Nâiyf Mahmûd, *Tarâif ve Nevâdir min Uyûni't-Turâsi'l-Arabî*, I, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1412/1992.
  - » Meydânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed, *Mecmeu'l-Emsâl*, II, tahk. Naîm Hüseyin Zerkûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988.
  - » Muhammed b. Şâkir Kutubî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, Beyrut, tsz..
  - » Muruvve, Yûsuf Ahmed, *Nevâdiru Alâmi'l-Fukâhe*, Dâru'z-Zehrâ, Beyrut, 1412/1991.

- » Neccâr, Muhammed Receb, *Cuhâ el-Arabî*, Dâru's-Selâsil, Kuveyt, 1989.
- » Nesin, Aziz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı*, İstanbul, 1973.
- » Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, IV, Dâru'l-Kutubi'l-Mısiyye, Kahire, t.y..
- » Öngören, Ferit, *Türk Mizahı ve Hicvi*, Ankara, 1983.
- » Önkâl, Ahmet, "Akıl b. Ebû Tâlib", *DİA*, II, İstanbul, 1989.
- » Özaydın, Abdülkerim, "Bişr b. Mervân", *DİA*, VI, İstanbul, 1992, s. 222-223.
- » Parlak, Nizamettin, "Emeviler Döneminde Sanat", *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, İllâhiyât Yay., Ankara, 2003.
- » Polat, Selahattin, "Ebân b. Osman b. Affân", *DİA*, X, İstanbul, 1994, s. 66.
- » Reşad, Faik, *Külliyat-ı Letaif*, haz. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul, 1995.
- » Riyâd Kuzayha, *el-Fukâhe ve'd-Dihk*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1414/1994.
- » Sa'd, Fehmî, *el-Âmme fî Bağdâd*, Dâru'l-Muntehâbi'l-Arabî, Beyrut, 1413/1993.
- » Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed en-Nisâbüri, *Simâru'l-Kulûb fî'l-Mudâf ve'l-Mensûb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Meârif, Kahire, t.y..
- » Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001, s. 111.
- » Söylemez, Mahfuz, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara, 2003.
- » Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Eser Neşr., İstanbul, 1381/1952.
- » Şihâbeddîn el-Akfehîsî, *Oburlar ve Asalaklar*, terc. Savaş Kocabaş, Şule Yayınları, İstanbul, 2001
- » Tenûhî, Ebû Ali el-Muhassan b. Ali, *Nişvâru'l-Muhâdara*, II, thk. Abbûd eş-Şâlicî, y.y., 1392/1972.
- » Topuzluoğlu, Tefvik, "Ebu'l-Esved ed-Duelî", *DİA*, X, İstanbul, 1994, s. 311-313 .
- » Ürün, Kazım, "Abbâsî Dönemi Edebiyatında Nükteye Genel Bir Bakış", *SÜFEFED*, sayı 12, Konya, 1998.
- » V. Minorsky, "Tufeylî", *İA*, İstanbul, 1974, XII/1.
- » Varol, M. Bahaüddin, "Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine", *İSTEM*, Yıl: 3, Sayı: 6, Konya, 2005, s. 209.
- » Yiğit, İsmail, "Emeviler, I. Siyasî Tarih, II. Medeniyet Tarihi", *DİA*, XI, İstanbul, 1995, s. 95.
- » Zâhiye, Kaddûre, *eş-Şuûbiyye*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988.
- » Zemahşerî, *el-Mustaksâ fî Emsâli'l-Arab*, I, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1987.
- » Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, III, Dâru'l-ilm, Beyrut, 1992.